

Polska bieda

w świetle

**Europejskiego Roku
Walki z Ubóstwem
i Wykluczeniem Społecznym**

pod redakcją naukową Hieronima E. Kubiaka

Kraków 2012

Rada Wydawnicza Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego:
Klemens Budzowski, Maria Kapiszewska, Zbigniew Maciąg, Jacek M. Majchrowski

Recenzje: prof. zw. dr hab. Grzegorz Babiński, Uniwersytet Jagielloński
prof. zw. dr hab. Krystyna Slany, Uniwersytet Jagielloński

Projekt okładki: Oleg Aleksejczuk

Tłumaczenie na język angielski: Grzegorz Bełza

Indeksy: Hieronim Kubiak, Halina Baszak-Jaroń, Oleg Aleksejczuk

Adiustacja: Halina Baszak-Jaroń

ISBN 978-83-7571-158-5

Copyright© by Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
Kraków 2012

Żadna część tej publikacji nie może być powielana ani magazynowana
w sposób umożliwiający ponowne wykorzystanie,
ani też rozpowszechniana w jakiejkolwiek formie
za pomocą środków elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających
i innych, bez uprzedniej pisemnej zgody właściciela praw autorskich

Na zlecenie:

Krakowskiej Akademii
im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
www.ka.edu.pl

Wydawca:

Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. – Oficyna Wydawnicza AFM,
Kraków 2012

Sprzedaż prowadzi:

Księgarnia „U Frycza”

Kampus Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

ul. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego 1, 30-705 Kraków

tel./faks: (12) 252 45 93

e-mail: ksiegarnia@kte.pl

Skład: Oleg Aleksejczuk

Druk i oprawa: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o.

Wielisława Warzywoda-Kruszyńska

Wielkomiejska bieda w Polsce

Wprowadzenie

Istnienie biedy w wielkich miastach umyka uwadze analityków społecznych i nie jest traktowane w Polsce przez polityków z należytą powagą, podczas gdy w krajach wysoko rozwiniętych fenomen wielkomiejskiej biedy jest przedmiotem szczególnego zainteresowania. Koncentracja uwagi na miastach w krajach zachodnich przede wszystkim wiąże się z tym, że miejskie skupiska ludności biednej i wykluczonej społecznie stanowią zagrożenie dla porządku społecznego ze względu na nagromadzenie w nich różnych deprivacji i dysfunkcji. W miejscach tych bardzo łatwo dochodzi do zbiorowych ekscesów, jak to miało miejsce kilka lat temu na przedmieściach Paryża, a niedawno w brytyjskich wielkich miastach (Londynie, Birmingham, Bristolu i innych). Nadto, bieda i wykluczenie społeczne w miastach zachodnioeuropejskich i w Stanach Zjednoczonych doświadczane są częściej przez imigrantów i ludność kolorową, która zgrupowana jest w pewnych sektorach Londynu, Paryża, Kopenhagi, Chicago, Bostonu i innych. Przykuwa uwagę nie tylko ze względu na samą istotę zjawiska biedy i wykluczenia społecznego, lecz także z uwagi na jego szczególne powiązanie ze zróżnicowaniem etnicznym i kulturowym. Stanowi to podstawę formułowania teorii odwołujących się do kulturowych przyczyn biedy.

Procesy segregacji przestrzennej i społecznej zachodzące w dwóch ostatnich dekadach w polskich dużych miastach nie są dostrzegalne „gołym okiem” ze względu na homogeniczność etniczną i religijną społeczeństwa. Tym bardziej, że dane statystyczne dotyczące zagrożeń ubóstwem działają uspokajająco. Duże miasta jawią się jako miejsca, gdzie bieda jest zdecydowanie słabiej nasilona niż na wsi i w mniejszych ośrodkach miejskich (tab. 1). I tak, „W 2010 r. ubóstwem relatywnym¹ zagrożonych było 12% osób zamieszka-

¹ Relatywną granicę ubóstwa w badaniach budżetów gospodarstw domowych ustalono na 50% średnich wydatków ogółu gospodarstw domowych.

łych w miastach (ok. 4% w miastach liczących ponad 500 tys. mieszk.) oraz ok. 25% mieszkańców wsi. Ubóstwo „ustawowe”² dotyczyło ok. 4% ludności miejskiej (1% w największych miastach) oraz 12% mieszkańców wsi. W gospodarstwach domowych znajdujących się poniżej granicy ubóstwa skrajnego³ żyło ok. 3,5% ludności miast (niespełna 1% w przypadku miast powyżej 500 tys. mieszkańców.) oraz nieco ponad 9% mieszkańców wsi” (*Ubóstwo w Polsce w 2010 r.*).

„Niedoszacowanie” znaczenia (wielko)miejskiej biedy zdaje się wynikać z utrwalonego przekonania, wynikającego z historycznego doświadczenia, że w Polsce życie w mieście, szczególnie w dużym, jest lepsze niż na wsi z powodu wyższych dochodów, rozdzielenia czasu pracy i czasu odpoczynku, lepszej infrastruktury socjalnej, itd. Fakt przekształcenia się miast z „socjalistycznych” w „kapitalistyczne”, których istotą jest nierówność dochodowa i mieszkaniowa, nie został jeszcze dobrze zinternalizowany i nadal zdaje się dominować mit miasta jako eldorado dla wszystkich mieszkańców. Jest oczywiście prawdą, że średni wyrażony w dochodach poziom życia w dużych miastach znacznie dystansuje poziom życia na wsi: „Dochód rozporządzalny na osobę w gospodarstwach domowych zamieszkujących wieś był o ok. 20,1% niższy niż przeciętna krajowa ogółem, podczas gdy w miastach był wyższy o 12,5%. W miastach powyżej 500 tys. mieszkańców przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny był aż o 57,6% wyższy niż przeciętny krajowy dochód zaś wydatki były wyższe od przeciętnych krajowych o 54,1%. [Natomiast] wydatki na osobę w gospodarstwach domowych zamieszkujących wieś były o 18,7% niższe niż przeciętnie w kraju, a w miastach o 11,7% wyższe” (*Sytuacja gospodarstw domowych w 2010 r.*, s. 6.)

W dużych miastach bieda może wydawać się mniej dotkliwa, ponieważ liczba instytucji i organizacji wspierających jest większa niż na terenach wiejskich, istnieją sklepy, w których można nabyć tanio towary z drugiej ręki (określane potocznie, jako szmateksy lub lumpeksy), co sprawia, że po ubiorze trudno jest poznać osobę biedną. Lombardy i instytucje parabankowe dają możliwość uzyskania szybko gotówki, jeśli spełnione są odpowiednie kryte-

² Ubóstwo ustawowe wyznacza kwota, która zgodnie z obowiązującą ustawą o pomocy społecznej uprawnia do ubiegania się o przyznanie świadczenia pieniężnego z systemu pomocy społecznej.

³ Poziom minimum egzystencji obliczany jest przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych (IPiSS) jako granica ubóstwa skrajnego. Minimum egzystencji uwzględnia jedynie te potrzeby, których zaspokojenie nie może być odłożone w czasie, a konsumpcja niższa od tego poziomu prowadzi do biologicznego wyniszczenia. Za punkt wyjścia do ustalania granic ubóstwa skrajnego bierze się poziom minimum obliczony dla 1-osobowego gospodarstwa pracowniczego, a następnie mnoży się tę wartość przez liczbę „osób ekwiwalentnych”.

ria. Duże miasto oferuje ludziom o bardzo niskich i niskich dochodach różne sposoby zaspokojenia potrzeb podstawowych. Ilustruje to wypowiedź matki siedmiorga dzieci – klientki pomocy społecznej, która tak opisuje możliwości wyżywienia rodziny: „korzystamy z banku żywności, bo tam jest ta pomoc unijna i pracownik socjalny zawsze o mnie pamięta... aha, jeszcze zapomniałabym, od października ubiegłego roku korzystam z pomocy Caritasu. ... otrzymuję codziennie posiłki i suchy prowiant na sobotę i niedzielę ... chodzę z pojemnikami, większość osób tak chodzi tutaj z pojemnikami, odbieramy zupę, wkładkę [mięsną – W.W.K.], pieczywo, no a w piątek suchy prowiant na sobotę i niedzielę. Jest to pomoc naprawdę bardzo duża... tam jest pół litra zupy na osobę, pół bochenka chleba no i tam zawsze jakiś kawałek kielbasy, pasztetowej, no zależy [wywiad EL]”. Dzieci tej kobiety chodzące do szkoły otrzymują bezpłatne obiady, a po lekcjach spędzają czas w świetlicy środowiskowej, gdzie uzyskują pomoc w odrobieniu lekcji i dostają podwieczorek.

Tabela 1. Zasięg ubóstwa wśród ludności wiejskiej, miejskiej ogółem i wielkomiejskiej (%), 2010

Miejsce zamieszkania/ linia biedy		% osób w gospodarstwach domowych znajdujących się poniżej		
		granicy ubóstwa skrajnego (minimum egzystencji)	relatywnej granicy ubóstwa	ustawowej granicy ubóstwa
Miasta 500 tys.+		0,9	3,7	1,1
Miasta razem		3,4	11,9	4,4
Wieś		9,4	25,4	11,9
Ogółem		5,7	17,1	7,3
Dochód wyznaczający daną granicę ubóstwa w zł	Gosp. 1-osobowe	466	665	477
	Gosp. 4-osobowe (2 dorosłych + 2 dzieci)	1257	1795	1404

Źródło: na podstawie tab. 1 i 5 *Ubóstwo w Polsce w 2010 r.*, GUS.

Oczywiście biedne rodziny wiejskie nie mają dostępu do tak szerokiej oferty wsparcia. Różnice w sytuacji wiejskich i miejskich ubogich rodzin, wynikające z dostępnej infrastruktury społecznej, możliwości finansowych gminy i podejścia władz samorządowych do problemu biedy dobrze dokumentuje sprawozdanie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej z realizacji programu wieloletniego „Pomoc państwa w zakresie dożywiania za rok 2010

(projekt z 9 maja 2011r.). Dokument ten informuje, że w roku 2010 wydano 56 196 804 posiłków uczniom na wsi oraz 29 988 704 posiłków uczniom szkół miejskich. Jednakże struktura (rodzaj) otrzymanych posiłków bardzo się różniły w zależności od tego, czy posiłek miał miejsce w szkole wiejskiej czy miejskiej. I tak, pełny obiad stanowił 31,4% ogółu posiłków w szkołach wiejskich i 74,8% w miejskich, jedno danie gorące – 54,7% na wsi i 18,1% w mieście, bułka – 12,6% na wsi i 5,4% w mieście. Oznacza to, że w ramach programu dożywiania uczniowie wiejscy otrzymywali skromniejsze posiłki niż ich miejscy koledzy. W części różnice te wynikają z faktu, że w szkołach wiejskich nie ma odpowiednich stołówek, a w części stąd, że biedne wiejskie gminy nie mają pieniędzy na zwiększenie wkładu własnego gminy, co umożliwiłoby przeznaczenie większej sumy na dożywianie.

Trudno nie zgodzić się z przekonaniem, że bieda na wsi stanowi poważny problem społeczny w naszym kraju. Jednakże jej istnienie nie może przesłonić faktu, że ludność biedna zamieszkuje także w dużych polskich miastach. Fenomen wielkomiejskiej biedy wyraża się w tym, że ludność biedna jest nadreprezentowana w pewnych fragmentach miasta, podlegając wpływom i tworząc efekt zubożalego sąsiedztwa. Dorastanie w takim sąsiedztwie prowadzi do utrwalania biedy w cyklu życia i do międzypokoleniowego przekazu. Dzieje się tak w pierwszym rzędzie dlatego, że potencjał rozwojowy dzieci nie jest należycie wykorzystywany.

W dalszej części artykułu zaprezentuję koncepcje naukowe, sformułowane głównie w USA, wyjaśniające istnienie i trwanie w czasie miejskich skupisk ludności ubogiej. Następnie, w oparciu o wieloletnie badania prowadzone pod moim kierownictwem w Łodzi omówię mechanizm powstawania enklaw biedy na terenie tego miasta oraz procesy prowadzące do utrwalania i dziedziczenia biedy. W końcu, zwrócę uwagę na konieczność zmiany podejścia do biedy w dużym mieście i konieczność rewizji interwencji socjalnej w zagrożonych sąsiedztwach.

Koncepcje dotyczące powstania i trwania miejsc skoncentrowanej i utrwalonej biedy

W krajach wysoko rozwiniętych dezindustrializacja, zapoczątkowana na przełomie lat 60. i 70. poprzedniego wieku, spowodowała istotne zmiany w strukturze społecznej i przestrzennej miast. Wyrażały się one w pierwszym rzędzie w zaniku klasy robotniczej jako kolektywnego podmiotu. Było to rezultatem daleko idącego zróżnicowania kwalifikacji, niestandardowych warunków zatrudnienia wprowadzonych przez neoliberalny kapitalizm, ograniczenia wpływów związków zawodowych oraz przesunięcia się na prawo partii lewi-

cowych. Temu stanowi rzeczy towarzyszyło, jak zauważa Wacquant (2008), „kolektywne zniechęcenie oraz symboliczna dewaluacja” w debacie publicznej i naukowej. Rozwijające się usługi, zarówno świadczone na rzecz przedsiębiorstw, jak i ludności, nie były w stanie wchłonąć nadwyżki siły roboczej. Powstała liczna kategoria bezrobotnych oraz rozpoczął się proces tworzenia się w centrach miast „socjalnych punktów zapalnych” (*soziale Brennpunkte*). Nauki społeczne opisywały ten stan rzeczy jako wytworzenie się społeczeństwa „dwóch trzecich”, czyli składającego się w dwóch trzecich z osób posiadających zatrudnienie i w jednej trzeciej z bezrobotnych, oraz jako wykształcenie się „podzielonych miast” (*divided cities*) (Fainstein, Gordon, Harloe 1992). W Stanach Zjednoczonych sformułowana została teza o kształtowaniu się podklasy (*underclass*). Charles Murray, czołowy propagator tezy o istnieniu *underclass*, ostrzegał na początku lat 90., że także w Wielkiej Brytanii istnieją przesłanki dla jej tworzenia, co wywołało ożywioną dyskusję na ten temat wśród brytyjskich socjologów i polityków społecznych.

Reakcją władz miejskich w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii na zachowania społeczne i przestępczość, rozwijającą się w „ogniskach biedy i występku” (*pockets of poverty and social threats*), były działania znane pod nazwą „zero tolerancji”, polegające na natychmiastowym i surowym karaniu naruszania porządku społecznego. U ich podstaw leżała koncepcja, znana jako „*broken windows theory*” (Wilson, Kelling 1982), zgodnie z którą nawet drobne niekorzystne zmiany w przestrzeni, takie jak na przykład wybite okno, graffiti czy śmieci wyrzucone w niedozwolonym miejscu wzmagają zachowania kryminalne, ponieważ na podstawie takich sygnałów ewentualni napastnicy sądzą, że mieszkańcy są obojętni na to, co dzieje się w sąsiedztwie.

Upływ czasu i dalsze postfordystowskie przemiany gospodarcze i polityczne wiedziona neoliberalną ideologią (Koch 2008), prowadzące do upowszechnienia się niestandardowych form zatrudnienia i wycofywania się państwa socjalnego, zrodziły pytanie o dalsze losy dzielnic zdegradowanych społecznie i przestrzennie oraz o to, czy upośledzenia społeczne i ekonomiczne są kontynuowane w następnym pokoleniu. Zwrócono uwagę z jednej strony na fakt, że ranking dzielnic miasta ze względu na kumulację różnych upośledzeń podlega niewielkim zmianom w czasie, oraz podjęto próbę wyjaśnienia tego stanu rzeczy konstruując konkurujące ze sobą teorie. Szczególnie dwie ostatnio sformułowane koncepcje zasługują na uwagę: jedna odwołująca się do czynników kulturowych w wyjaśnianiu zjawiska utrwalania biedy w pewnych fragmentach miasta, które jako całość podlega rozwojowi, druga – wskazująca na uwarunkowania strukturalne, makrospołeczne. Autorem pierwszej jest chicagowski analityk Robert J. Sampson (2009), autorem drugiej – Loic Wacquant, uczeń Pierra Bourdieu, socjolog francuski pracujący od lat w Stanach Zjednoczonych. Nadto, od momentu opublikowania pierwszego raportu

Instituto Innocenti (2000) dotyczącego zasięgu biedy wśród dzieci żyjących w krajach zamożnych, biedę w dzieciństwie zaczęto postrzegać jako predyktora międzypokoleniowej transmisji biedy.

Robert J. Sampson dowodzi, na podstawie badań przeprowadzonych w Chicago, iż mimo że w kraju/mieście zmieniają się ogólne warunki gospodarcze (wzrost gospodarczy, stabilizacja), wymieniają się mieszkańcy oraz zaawansowane są procesy gentryfikacji w zdegradowanych sąsiedztwach, te same miejsca były zarówno w roku 1960, jak i w roku 2000 „kieszeniami biedy” skoncentrowanej, gdzie ludność uboga stanowi co najmniej 40% ogółu mieszkańców. Autor twierdzi, że przyczyny utrzymywania się biedy w tych miejscach wiążą się z ich postrzeganiem jako obszarów, na których istnieje nieporządek (*disorder*): „percepcja nieporządku stanowi fundamentalny wymiar nierówności społecznej na poziomie sąsiedztwa i przypuszczalnie poza nim” a „podstawy dla powstawania percepcji nieporządku są kontekstualnie formowane przez uwarunkowania społeczne, wykraczające poza zwykłe objawy obserwowanego nieporządku i biedy; przez proces, który z kolei formuje reputację, wzmacnia stygmy i wpływa na przyszłą trajektorię dzielnic” (s. 6).

Zatem, nie nieporządek sam przez się, lecz uznawanie go za problem, ma wpływ na utrwalanie się biedy i społecznej degradacji w określonych miejscach. Tam, gdzie mieszkańcy traktują nieporządek jako problem, zamożniejsi wyprowadzają się, a inwestorzy nie chcą inwestować, co prowadzi do postępującej degradacji okolicy. Wskaźnikiem, na podstawie którego dokonywana jest ocena nieporządku, utrzymuje autor, jest rasowa kompozycja mieszkańców. Miejsca zamieszkiwane przez ludność czarnoskórą uznawane są za takie, które charakteryzują się utrwaloną degradacją społeczną i fizyczną. Dlatego wymieszanie etniczne i rasowe przyczyni się, zdaniem Sampsona, do zmiany percepcji i reputacji tych miejsc, co w konsekwencji może spowodować, że przestaną być ogniskami biedy i nieporządku.

Artykuł Sampsona wywołał ożywioną dyskusję opublikowaną w „British Journal of Sociology” (2009, Vol. 60, Issue 1), ponieważ autor zdaje się uważać, że jego koncepcja ma znaczenie uniwersalne. Paul Wiles (2009) polemizuje z konkluzją Sampsona, że sama zmiana kultury (percepcji) poprzez zwiększenie kontaktów między różnymi grupami etnicznymi zdejmie odium nieporządku z omawianych dzielnic i zmniejszy w nich zasięg skumulowanych upośledzeń. Autor zwraca uwagę na to, że w społeczeństwach jednorodnych etnicznie także istnieją „ogniska biedy”, których postrzeganie nie pozostaje w związku z ocenami przykładanymi do koloru skóry. Wiles uważa, że kluczowe znaczenie dla istnienia obszarów utrwalonej biedy ma polityka mieszkaniowa, decydująca o mechanizmie lokowania ludności w przestrzeni miasta. „Tak długo, jak długo wymiarem upośledzenia jest poziom zamożności, rynek mieszkaniowy będzie tworzył klastry upośledzeń” (s. 80).

Anthony Bottoms, akceptując tezę Sampsona, że postrzeganie nieporządku może przyczyniać się do utrwalania biedy i upośledzeń społecznych w określonych miejscach miejskiej przestrzeni, zwraca uwagę na konieczność uwzględnienia jeszcze innych okoliczności, które oddziałują na reputację sąsiedztw. Jedną z nich są „sygnały kontroli”, czyli działania, które świadczą o tym, że podjęta jest interwencja przez instytucje lub kolektywne działania mieszkańców. Dostrzeganie takich interwencji, twierdzi autor, podnosi atrakcyjność „złych” sąsiedztw i skłania do osiedlania się tam przedstawiciele klasy średniej, nawet mimo utrzymującego się wysokiego poziomu przestępczości.

Per-Olof H. Wikström (2009) poddaje w wątpliwość tezę Sampsona, że zmiana percepcji, poprzez zwiększenie heterogeniczności rasowej sąsiedztw, może doprowadzić do podniesienia reputacji zdeprymowanych fragmentów miasta. Powątpiewa on w możliwość zmiany percepcji bez wyeliminowania samego problemu biedy.

Paul Gilroy (2009), natomiast, uważa próbę interpretacji Sampsona za całkowicie chybioną i twierdzi, że „Nadal istnieje potrzeba zrozumienia, dlaczego niektóre kategorie ludzi ... popadają w niedostatek łatwiej niż inni. Mówienie o steoretyzowaniu i ukrytych uprzedzeniach nie wyjaśni tego faktu, jeśli brak jest teorii rasizmu i jego praktycznych i instytucjonalnych konsekwencji”.

Zatem, brytyjscy socjologowie zgłosili zasadnicze zastrzeżenia do proponowanego przez Sampsona wyjaśnienia faktu utrwalania biedy w zdegradowanych dzielnicach.

Drugim wpływowym autorem, który w ostatnim czasie podjął problem wielkomijskiej biedy jest Loic Wacquant (2007, 2008, 2009). Jego zamiarem jest wyjaśnienie fenomenu trwania w biedzie poprzez dekonstrukcję kategorii, za pomocą których pisze się o ludności mieszkającej w sąsiedztwach biedoty. Przeciwstawia się on koncepcji ujmującej skupiska biedoty jako miejsca dezorganizacji społecznej, w których panuje przemoc, zachowania dewiacyjne i pustka, oraz koncepcji *underclass*, operującej tautologicznym wyjaśnianiem getta poprzez asocjalne zachowania jego mieszkańców. Jego zdaniem, w rezultacie przemian kapitalizmu zachodzą jakościowe zmiany także w formach przejawiania się biedy (od biedy rezydualnej i cyklicznej do zaawansowanej marginalizacji) oraz w reakcjach na biedę (od pomocy społecznej do penalizacji biedy). Wacquant opublikował serię czterech książek prezentujących zwarty wykład na temat przemian dokonujących się w „relegowanych sąsiedztwach” (*neighbourhoods of relegation*), aczkolwiek książki te nie ukazały się w chronologicznym porządku. Łączy on w swoim wykładzie trzy dotychczas odrębne dziedziny wiedzy: antropologię ciała, socjologię biedy i rasowej dominacji oraz kryminologię, prezentując spójną koncepcję wyjaśniającą przemiany w dzielnicach biedy i reakcję państwa na te przemiany, jako rezultat zmian we współczesnym kapitalizmie. Teoretyczną podstawę stanowi opubli-

kowana wcześniej wraz z Pierrem Bourdieu książka *Zaproszenie do refleksyjnej socjologii*.

W pierwszym tomie *Urban Outcasts* (2008) autor formułuje diagnozę, że kształtuje się nowa forma biedy miejskiej, niepodobna do znanych dotychczas ze społeczeństw, w których dominował fordystyczny sposób produkcji. Tę wyłaniającą się formę biedy określa mianem „zaawansowanej marginalności” (*advanced marginality*) wpisanej w społeczeństwa podlegające kapitalistycznej deregulacji. Przyczyną formowania się nowej biedy jest fragmentacja siły roboczej, zerwanie funkcjonalnych powiązań sąsiedztw podlegających relegacji z gospodarką narodową i globalną, stygmatyzacja terytorialna oraz wycofanie zabezpieczeń świadczonych przez państwo opiekuńcze. Przejawami zaawansowanej marginalności są następujące zjawiska: niepracowanie (*joblessness*), bezdomność, zachowania kryminalne, używanie narkotyków, przejawianie nienawiści przez młodzież, przerwanie edukacji, dezintegracja rodziny i społeczności.

Reakcją państwa na te zjawiska, dowodzi Wacquant w *Punishing the Poor* (2009), jest wprowadzenie „nowego zarządzania ryzykiem społecznym”, mającego zapobiec rozlewaniu się tych zjawisk przy równoczesnym nakłonieniu miejskiego prekariatu, do zaakceptowania niestalej i nisko płatnej pracy w sektorze usług. Zarządzanie to oparte jest na dwóch filarach: na systemie *workfare*, który dyscyplinuje i nakłania biednych do podejmowania niskopłatnej i niezabezpieczonej socjalnie pracy, ponieważ uzyskanie zasiłków z pomocy społecznej uwarunkowane jest podjęciem pracy (niskopłatnej), oraz na systemie penitencyjnym, w którym kluczową rolę pełni nadaktywna policja. Autor dowodzi, że polityka społeczna i polityka penitencyjna zespoliły się w celu kontroli nad biednymi. Zarówno pomoc społeczna, jak i służby penitencjarne, oparte są na tej samej filozofii odwołującej się do odpowiedzialności osobistej, wykorzystują tę samą technikę kontraktu, obserwacji zachowań i rejestrów, superwizji i stosują te same rytuały degradacji. Biurokracja socjalna nakłania biednych do podejmowania niestalego zatrudnienia, a działania policji, sądów i więzienia służą okiełznaniu zmarginalizowanej ludności.

Trzecia książka *Prisons of Poverty* (2005), przetłumaczona na język polski jako *Więzienia nędzy* (2008), ukazuje, że równocześnie z ograniczaniem socjalnej działalności państwa dokonuje się penalizacja biedy. Obydwie polityki ukierunkowane są na tę samą część miejskiego subproletariatu, stygmatyzowaną i znajdującą się na marginesie rynku pracy. Autor stwierdza, że „niewidzialna ręka” zderegulowanego rynku wymagała na dole struktury klasowej „żelaznej pięści” skryminalizowanej sprawiedliwości. Praktyka powstrzymywania prekariatu przed podejmowaniem działań zagrażających interesom kapitału ulegała rozpowszechnieniu w ślad za gospodarczym neoliberalizmem.

Polityka stosowana wobec mieszkańców biednych obszarów przybiera dwie formy: rozproszenia albo powstrzymywania (Wacquant 2008). Rozproszenie prowadzi do ukrycia problemu, poprzez zlikwidowanie domów socjalnych i rozlokowanie ich mieszkańców w innych (najczęściej także biednych) okolicach. Przyczyny biedy nie zostają zlikwidowane, ponieważ ludzie ci nadal nie znajdują się na rynku pracy, a jeśli nawet, to zasilą szeregi biednych pracujących.

Powstrzymywanie polega na działaniu przeciwnym, czyli na grupowaniu ludności problemowej w jednym miejscu i poddaniu jej zaostrzonej kontroli policji i służb socjalnych. Jest to uznawane za likwidację kryminalnego zagrożenia, bez likwidacji socjalnego niezabezpieczenia. Nie zmienia to jednak położenia ludności, ponieważ nadal jej pozycja na rynku pracy nie ulega poprawie.

Loic Wacquant utrzymuje, że jego koncepcja wyjaśnia nie tylko sytuację w miastach północnoamerykańskich, lecz także znajduje zastosowanie w odniesieniu do miast europejskich, szczególnie francuskich, w których w ostatnich latach dochodziło do niepokojów społecznych w dzielnicach zamieszkałych przez obywateli francuskich przybyłych z dawnych afrykańskich kolonii. Wskazuje jednak, że forma, w jakiej przejawia się *neighbourhood of relegation* różnicuje się na Zachodzie w zależności od typu polityki społecznej, przybierając postać getta, charakterystycznego dla rezydualnego modelu *welfare state* lub hypergetta w miastach europejskich. W tym ostatnim brak jest organizacji i więzi łączących mieszkańców. Wacquant zachęca do testowania jego koncepcji w innych miastach. Podlegające transformacji miasta w Europie Centralnej i Wschodniej zdają się być szczególnie odpowiednie do przetestowania tej hipotezy.

Transformacja od miasta „socjalistycznego” do miasta „kapitalistycznego”

Restytucja kapitalizmu wprowadziła bardzo istotne jakościowe zmiany w całym polskim społeczeństwie, w tym w polskich dużych miastach. Wynikające z zastąpienia:

- normy zakładającej nadrzędność własności społecznej → normą zakładającą nadrzędność własności prywatnej,
- zasady planowania → zasadą konkurencji,
- wartości kolektywistycznych → wartościami indywidualistycznymi.

Mechanizmami służącymi do wprowadzenia nowych zasad ustrojowych stały się przede wszystkim: prywatyzacja (i reprivatyzacja) oraz zwiększenie

konkurencyjności gospodarki poprzez otwarcie narodowego rynku dla firm i produktów zagranicznych.

Rozpad Bloku Wschodniego spowodował zamknięcie dotychczasowych rynków zbytu dla polskich towarów a polityka urealnienia kredytów przyspieszyła upadek przedsiębiorstw, które podjęły wysiłek modernizacyjny w latach 80. Włączenie gospodarki narodowej w gospodarkę światową, podlegającą procesowi globalizacji, skutkowało masowym i chronicznym bezrobociem oraz pauperyzacją znacznych części społeczeństwa. Bezrobocie stało się przede wszystkim doświadczeniem robotników, którzy z przodującej klasy w okresie socjalizmu stali się, gdy ich związki organizowały protesty, „hamulcowymi” w procesie modernizacji kraju, jak określali ich zwolennicy ekonomistycznego podejścia do rozwoju kraju. „Kolektywne zniechęcenie i symboliczna dewaluacja” [klasy robotniczej] w debacie publicznej i naukowej, wskazywane wcześniej przez Wacquanta w krajach zachodnich, stały się także doświadczeniem polskim.

Wspomniane procesy miały przede wszystkim istotny wpływ na sytuację ludności żyjącej w miastach. Miasta podlegały transformacji od miasta „socjalistycznego” do miasta „kapitalistycznego”, co stworzyło zagrożenia dla jednych a szanse dla innych kategorii mieszkańców.

„Socjalistyczne” miasto uznawane było za specyficzny typ miasta, różniący się od jego zachodnioeuropejskiego „kapitalistycznego” odpowiednika (Smith 1994). Jego cechy jako typu idealnego wynikały przede wszystkim z ideologicznego założenia równości oraz wyższości tożsamości kolektywnej nad indywidualną. Miasto stanowiło przestrzeń i zbiorowość, gdzie realizacja tych celów była możliwa poprzez planowanie miejskie. Zniesienie własności prywatnej (kamienic), likwidacja klas uprzywilejowanych i wprowadzenie zasady równości miały umożliwić prowadzenie antydyskryminacyjnej i zapobiegającej segregacji społecznej polityki mieszkaniowej (Demko i Regulska 1987, za Smith 1994: 191). Jej istotą było odtowarowienie mieszkania i wynikający stąd brak oficjalnego rynku mieszkaniowego. Zarówno uzyskanie mieszkania, jak i jego standard nie były jednoznacznie determinowane klasowo⁴.

Restytucja kapitalizmu wprowadziła rynek mieszkaniowy i uruchomiła na dużą skalę proces prywatyzacji mieszkań po przekształceniu państwowej własności mieszkań w własność gminną. Miasta, dążąc do obniżenia kosztów, na dużą skalę zaczęły prywatyzować mieszkalnictwo. Lokatorzy mieszkań komunalnych (wcześniej nazywanych kwaterunkowymi), uzyskali możliwość bardzo korzystnego kupna zajmowanych przez siebie lokali. Ale znacząca część

⁴ Z czasem wprowadzono obrót towarowy mieszkaniem za pośrednictwem PEWE-Xu. Ludzie, którzy posiadali dewizy mogli kupić mieszkania w specjalnie budowanych „dewizowych” blokach, stawianych we wszystkich dużych miastach.

mieszkańców nie mogła skorzystać z okazji do zostania właścicielem mieszkania. Byli to przede wszystkim ci, którzy zalegali z opłatą czynszu, a także najemcy lokali socjalnych, wyłączonych z prywatyzacji, a więc ludność znajdująca się na dole hierarchii dochodowej. Równocześnie, rozwijało się jednorodzinne budownictwo na obrzeżach miast i prywatne budownictwo mieszkań na sprzedaż. Wykształcenie się nierówności mieszkaniowych w mieście miało istotny wpływ na tworzenie się enklaw biedy.

Strukturalne przyczyny powstania miejskich enklaw biedy wynikają z nałożenia się w Polsce czterech procesów: dezindustrializacji, dewelfaryzacji, dezinstytucjonalizacji rodziny i decentralizacji. Dezindustrializacja oznacza zmniejszanie udziału przemysłu w zatrudnieniu i w dochodzie narodowym, co *de facto* prowadziło do likwidacji klasy robotniczej w strukturze społecznej z wszystkimi konsekwencjami wskazanymi wyżej przy charakteryzowaniu dezindustrializacji w krajach Zachodu. Dewelfaryzacja – oznacza wycofywanie się państwa z dostarczania bezpłatnie lub po niskich cenach usług społecznych, w tym mieszkań, edukacji, ochrony zdrowia, aktywności czasu wolnego. Dezinstytucjonalizacja rodziny natomiast to wzrost udziału i liczby rodzin niepełnych, jednoosobowych gospodarstw domowych, nieformalnych związków z dziećmi.

Procesy te w doświadczeniu ludzi ulokowanych na niskich szczeblach struktury społecznej ujawniały się przede wszystkim jako brak jakiejkolwiek pracy lub stałej pracy zabezpieczonej socjalnie, niemożność opłacenia czynszu i rachunków za prąd, wodę itp. oraz jako brak krewnych, którzy mogliby wspomóc finansowo i radą w potrzebie. Zjawiska te były połączone cyrkularnie, wzajemnie się wzmacniały i pogłębiały w czasie.

Dezindustrializacja, dewelfaryzacja i przemiany w rodzinie nałożyły się w czasie z decentralizacją państwa, która z omawianego w tym artykule punktu widzenia oznacza przede wszystkim przerzucenie na władze lokalne odpowiedzialności za zaspokajanie potrzeb ludności, bez istotnego zwiększenia finansów lokalnych. Szczególne znaczenie miało zobowiązanie władz lokalnych do zaspokajania potrzeb mieszkaniowych ludności biednej, utrzymywania szkół, świadczenie usług na rzecz ludności wymagającej wsparcia.

Choć przedstawione wyżej strukturalne przyczyny powstawania enklaw biedy występowały we wszystkich polskich miastach, ich tempo i moment wystąpienia były zróżnicowane. Zależało ono od tego, jaki przemysł dominował w danym mieście i kiedy jego likwidacja wystąpiła tam z dużym nasileniem, jakie odprawy dostawali zwalniani grupowo pracownicy oraz jakimi zasobami dysponowały władze lokalne, postawione przed koniecznością wspierania gwałtownie ubożejących dużych grup społecznych.

Powstawanie enklaw biedy w miastach polskich (na przykładzie Łodzi)

Powstawanie enklaw biedy w miastach warunkowane jest stanem, w jakim znajdowało się miasto w momencie zmiany ustroju społeczno-politycznego, działaniem rządu i władz lokalnych a także aktywnością mieszkańców.

Łódź jest trzecim co do wielkości miastem Polski (do roku 2007 drugim), w którym w ostatnich latach bardzo szybko zmniejsza się liczba ludności (z 797 tys. w roku 1990 do 736 w roku 2010). Powstała jako miasto przemysłowe pod koniec XIX w., rozwijając się aż do pierwszej wojny światowej w tempie niespotykanym gdzie indziej. Ten fakt powodował, że budowano kamienice czynszowe szybko i bez należytej dbałości o jakość mieszkań i wyposażenie sanitarne budynków. Rozwój miasta został zahamowany w czasie i po pierwszej wojnie światowej. Likwidacja dostępu do rynku rosyjskiego po Rewolucji Październikowej pozbawiła Łódź, produkującą tekstylia przede wszystkim na potrzeby wschodniego sąsiada, możliwości rozwoju. Aż do wybuchu drugiej wojny światowej poziom produkcji był niższy niż w roku 1914. Już w okresie międzywojennym Łódź wyróżniała się spośród innych dużych miast bardzo złą sytuacją mieszkaniową⁵.

Łódź nie została zburzona w czasie działań wojennych i dlatego – w sytuacji centralnego rozdzielania pieniędzy na cele mieszkaniowe w okresie PRL, jej potrzeby mieszkaniowe nie były uwzględniane i wszystkie środki kierowano na odbudowę stolicy oraz miast, które zostały włączone do Polski po wojnie. Z tego powodu, Łódź w czasie całego okresu PRL miała znacząco gorszą sytuację mieszkaniową i ten stan utrzymuje się nadal⁶. Palącym problemem miasta jest jakość zasobów mieszkaniowych. Jak stwierdza Ewa Kucharska-Stasiak (2008) powołując się na wyniki badań Instytutu Rozwoju Miast w Łodzi najwięcej, bo aż 75% budynków, których gmina jest właścicielem, znajduje się w złym stanie technicznym, w porównaniu do 51% zasobów średnio w dużych miastach (5% w Poznaniu, 6% w Bydgoszczy). Prawie 30% gminnych zasobów nadaje się tylko do wyburzenia.

Dominacja w Łodzi przemysłu lekkiego, który jako pierwszy uległ likwidacji po roku 1989, miała bezsprzecznie wpływ na sytuację, jaka wytworzyła się w mieście już na początku transformacji. Miejsc pracy nie broniły związki zawodowe, jak to miało miejsce na Śląsku, gdzie odprawy wywalczone dla zwalnianych górników wielokrotnie przewyższyły zasiłki łódzkich robotnic.

⁵ W 1931 r. mieszkania jednoizbowe stanowiły 63% ogółu zasobów mieszkaniowych miasta.

⁶ Jeszcze w 1960 r. udział mieszkań jednoizbowych stanowił ponad 40% zasobów mieszkaniowych Łodzi, ale do 1978 r., dzięki budownictwu spółdzielczemu, zmniejszył się do 17,5%, a w roku 2002 do 7,5% (Kucharska-Stasiak 2008).

Protesty reprezentantów przemysłu ciężkiego przesłoniły władzom centralnym fakt, że Łódź pogrążyła się w niedostatku, a wprowadzona reforma administracyjna pozwoliła im bez wyrzutów złożyć odpowiedzialność za ten stan na władze miejskie. Decyzje władz centralnych, których prominentni przedstawiciele nie mieli wyobrażenia o funkcjonowaniu miasta i warunkach życia jego mieszkańców, zablokowały rodzące się inicjatywy indywidualnego i grupowego wychodzenia z tarapatów. Schłodzenie gospodarki – która jakoby za szybko zaczęła się rozwijać pod koniec lat 90. – i „uszczelnianie” granicy wschodniej, miały dla Łodzi bardzo niekorzystne i dalekosiężne konsekwencje⁷.

Dezindustrializacja, która rozpoczęła się w Łodzi na początku lat 90. upadkiem większości fabryk, spowodowała masowe bezrobocie, szczególnie dotkliwe wówczas, gdy wszyscy członkowie rodziny byli zatrudnieni w upadających przedsiębiorstwach. W wielkich fabrykach, takich jak zakłady im. Marchlewskiego (przed wojną Poznańskiego), czy Obrońców Pokoju (przed wojną Scheiblera) pracowali często wszyscy dorośli członkowie rodziny. Dla licznych gospodarstw domowych „kuroniówka”, jak od nazwiska Ministra Pracy – Jacka Kuronia – nazywano wówczas zasiłek dla bezrobotnych, stała się jedynym źródłem utrzymania. Równocześnie jednak przed osobami przedsiębiorczymi i lepiej wykształconymi otworzyły się możliwości znacznie lepszych zarobków w działalności wymagającej wyższych kwalifikacji, a czasem sprytu i szczęścia. Ci, którym się udało, szybko decydowali się na poprawę swoich warunków mieszkaniowych. Wyprowadzali się, więc, z kamienic do bloków posiadających urządzenia sanitarne, których brakowało w starych przedwojennych czynszówkach. W latach 90. odbywało się to za tzw. odstępnę. Gdy utrata pracy spowodowała zadłużenie w spółdzielni mieszkaniowej tych, którzy wcześniej mieli szczęście dostać mieszkanie w blokach, ludzie ci w obawie przed eksmisją poszukiwali chętnych do zamiany mieszkania w zamian za spłacenie zadłużenia i pewną sumę pieniędzy daną dotychczasowemu lokatorowi bloków „pod stołem”, czyli za tzw. odstępnę (Warzywoda-Kruszyńska 2003). Z procederu tego byli zadowoleni wszyscy: spółdzielnie mieszkaniowe, bo pozbywały się dłużników, nowi nabywcy, bo poprawiali swoje warunki mieszkaniowe, poprzedni lokatorzy, bo nie groziła im już eksmisja za długi. Ci ostatni dopiero z czasem zdawali sobie sprawę z zagrożeń, jakie wiązały się ze zmianą sąsiedztwa, ale najczęściej było już za późno. Z terenu dzisiejszych enklaw wyprowadzali się, więc, bardziej przedsiębiorczy i zamożniejsi, a wprowadza-

⁷ W Łodzi i okolicach na początku lat 90. powstało bardzo dużo małych szwalni, które pracowały głównie na potrzeby lokalnego rynku oraz rynku rosyjskiego. Szwalnie te oraz inne zakłady świadczące usługi na ich rzecz, stanowiły miejsca pracy (często nielegalnej) dla łodzian i mieszkańców okolicznych wsi. Kilka kilometrów od Łodzi utworzony został największy w Polsce plac handlowy, gdzie hurtowo sprzedawano ubrania. „Uszczelnienie” granicy wschodniej spowodowało likwidację większości szwalni i kooperujących z nimi firm.

li biedniejsi i mniej zaradni. Równocześnie władze miejskie zaczęły lokować tam tzw. mieszkania socjalne, na które wzrosło zapotrzebowanie w związku z wprowadzeniem prawa do eksmisji, ponieważ mieszkania w starych kamienicach często miały bardzo niski standard, co jest dopuszczalne w przypadku lokalu socjalnego. Do kamienic i robotniczych sąsiedztw wprowadzały się więc osoby nadużywające alkohol, po odbyciu kary więzienia, a także takie, które rozmyślnie były eksmitowane przez swoje rodziny z wspólnie zajmowanych przeludnionych mieszkań.

Wraz z wymianą mieszkańców zmniejszała się sąsiedzka kontrola, także nad młodymi ludźmi, którzy wśród przybyszów znajdowali dla siebie wzorce zachowań. Budynki, nieremontowane przez lata, a teraz jeszcze rujnowane przez lokatorów, stawały się miejscem zamieszkania osób biednych, których nie stać na wysokie opłaty za mieszkanie w innym miejscu, bez pracy, czasem uzależnionych od nałogów, niezakorzenionych społecznie. Segregacji przestrzennej towarzyszyła izolacja społeczna, wyrażająca się jako postępujące ujednolicanie się statusu społeczno-ekonomicznego mieszkańców, prowadzące do braku przykładów lepszego życia i awansu społecznego zarówno w rodzinie, jak i w najbliższym otoczeniu.

W roku 1998 zespół pracujący pod moim kierownictwem ustalił istnienie na terenie Łodzi 17 takich miejsc w przestrzeni miasta, określonych jako enklawy biedy, z których 12 zlokalizowanych było w szerokiej strefie śródmiejskiej (Warzywoda-Kruszyńska 1998, 1999). Sytuacja w Łodzi pod względem rozmieszczenia obszarów nasilonej biedy przypominała, zatem, sytuację w miastach północnoamerykańskich, w których getta są zlokalizowane w centralnych częściach, oczywiście z tą różnicą, że ich mieszkańcy nie różnią się kolorem skóry.

W literaturze konkurują wyjaśnienia dotyczące tego, w jakim stopniu zamieszkiwanie w zubożałym sąsiedztwie jest rezultatem wyboru, a w jakim – konieczności. Ci analitycy, którzy przyczyn tworzenia skupisk ludności biednej dopatrują się w osobistych deficytach mieszkańców, wskazują na wybór, ci – którzy dostrzegają strukturalne powody powstawania zdegradowanych sąsiedztw, wskazują na konieczność i brak wyboru. W przypadku łódzkich enklaw biedy mamy do czynienia przede wszystkim z brakiem wyboru miejsca zamieszkania. Liczni mieszkańcy tych obszarów, to lokatorzy mieszkań komunalnych i lokali socjalnych. Wybór tych ostatnich sprowadza się w zasadzie do podjęcia decyzji, w której enklawie zamieszkać. Ale i taki wybór jest bardzo ograniczony ze względu na brak lokali socjalnych⁸.

⁸ 31.12.2010 r. w Urzędzie Miasta było zarejestrowanych 2948 wniosków o przydział lokalu socjalnego dla osób posiadających wyroki eksmisyjne z prawem do lokalu socjalnego oraz 674 o przydział lokalu socjalnego z tytułu niedostatku. Czas oczeki-

Nie ma wątpliwości, że zdecydowanej większości mieszkańców enklaw nie stać na płacenie czynszu w innych częściach miasta, nie mówiąc o zakupie mieszkania. Władze lokalne zobowiązane są do dostarczania lokali socjalnych i budowania mieszkań komunalnych na potrzeby ludności o niskich dochodach oraz mających prawo do takiego mieszkania z powodu znacznego stopnia niepełnosprawności, wychowywania się w instytucjach wychowawczych oraz nieprzewidzianych wydarzeń (np. pożar, powódź). Ponieważ miasto nie ma mieszkań, osoby z nakazem eksmisji mieszkają w zajmowanych lokalach nadal nie płacąc czynszu, a jeśli jest to kamienica prywatna, czynsz płaci miasto⁹. W ostatnich latach Towarzystwo Budownictwa Socjalnego (TBS) wybudowało kilka bloków. Nie prowadzi to jednak do poprawy sytuacji w enklawach, ponieważ mieszkania TBS nie są przeznaczone dla tych, o których traktuje ten artykuł. Oni nie mogą skorzystać z takiej możliwości, ponieważ nie mają mieszkania komunalnego, które należy zdać, gdyż w większości są użytkownikami lokali socjalnych, których na mieszkanie w TBS zamienić nie można; abstrahując nawet od faktu, że nie byłoby ich stać na opłacenie czynszu i świadczeń w takich mieszkaniach.

Mechanizm utrwalania biedy i wykluczenia społecznego w łódzkich enklawach biedy

Dziesięć lat po ujawnieniu enklaw biedy okazało się, że wszystkie śródmiejskie enklawy biedy znalazły się na obszarach „dziecięcych enklaw biedy” wyznaczonych jako rejony szkół podstawowych, w których odsetek uczniów doświadczających w ramach rządowego programu „Pomoc państwa w zakresie dożywiania” jest co najmniej dwa razy większy niż średnio w mieście, wynoszący 16%. Oznacza to, że bieda „zastygła” w tych miejscach i kolejne pokolenie dorasta tam w niedostatku. Jak zauważa Bogdan Jankowski (2010), widoczne są tam także skutki szerszych procesów związanych z przemianami przestrzeni miejskiej, takich jak gentryfikacja i rewitalizacja. Postępuje proces wypierania mieszkańców miasta o niskich dochodach z centralnie położonych obszarów, które jako tereny atrakcyjne, przeznaczane są na miejsca zamieszkania dla klasy średniej. Proces ten przyczynia się do nasilania biedy w mniejszych fragmentach enklaw, które są dosiedlane przez wykwaterowywanych.

wania na lokal socjalny wynosi około 5–6 lat (Strategia Rozwiązywania Problemów Społecznych w mieście Łodzi na lata 2011–2015).

⁹ Prasa podawała, że gmina Łódź płaci rocznie milion złotych właścicielom kamienic z tego tytułu.

Dają się zaobserwować skutki „walki o przestrzeń”, widoczne w formie „plomb” lokowanych wśród zdegradowanych kamienic, w której zwycięstwo odnoszą przedstawiciele klasy średniej, zamieszkujący w budynkach wznoszonych przez prywatnych developerów przejmujących bardziej atrakcyjne działki budowlane. Nieomal w każdej enklawie wśród zdekapitalizowanych kamienic znajduje się ogrodzony blok mieszkalny, czasem strzeżony dzień i noc przez pracowników firmy ochroniarskiej. Mieszkańcy enklaw biedy zmuszeni są do migracji w ramach zajmowanej enklawy lub pomiędzy enklawami. Brak lokalnej polityki skierowanej na rozwiązywanie problemów mieszkaniowych osób najbiedniejszych powoduje, że proces degradacji fizycznej zajmowanych przez nich przestrzeni postępuje wraz ze stopniem koncentracji biedy w tych miejscach.

Utrwalanie biedy i wykluczenia społecznego w enklawach pozostaje w związku z:

- wyczerpywaniem się rodzinnych zasobów radzenia sobie z niedostatkiem,
- koncentracją na działaniach ratunkowych a nie prewencyjnych,
- wadliwym zarządzaniem miastem i brakiem pomysłu na rozwiązywanie problemów społecznych.

W trakcie dziesięciu lat dzielących łódzkie badania, stopniowo odchodzą najstarsze osoby, będące w okresie transformacji „filarami” zubożałych rodzin, dzięki temu, że w PRL wypracowały emerytury. U schyłku ostatniej dekady XX wieku często były jedynymi osobami w rozszerzonych rodzinach, które miały systematyczne stałe dochody. Stanowiły one materialną i emocjonalną podporę dla swoich bezrobotnych synów i córek oraz nastoletnich wówczas wnuków (Potoczna, Warzywoda-Kruszyńska 2009).

Wymiana pokoleniowa dokonuje się w czasie, kiedy pogłębieniu uległ proces dewelfaryzacji. Proces ten, wyrażający się m.in. jako wycofywanie się władz miejskich z subsydiowania mieszkań, przybrał formę prywatyzowania kamienic i mieszkań¹⁰ oraz przestrzeni publicznych. Miasto, dążąc do obniżenia swoich wydatków, stosowało różnego rodzaju zachęty zmierzające do nakłonienia lokatorów zasobów komunalnych do wykupywania od gminy mieszkań. Równoległe do tego procesu, całe kamienice przechodziły w ręce prywatnych właścicieli, którzy w różny sposób próbują pozbyć się dotychczasowych najemców mieszkań. Lokalna prasa często informuje o tym, że kamienica została sprzedana wraz z lokatorami, którzy o zmianie właściciela posesji dowiadują się z informacji o nowym koncie, na które należy wpłacać czynsz, lub gdy poznają nowego administratora pobierającego opłaty.

Podwyższanie czynszu stanowi jedną z form nękania niepożądanych lokatorów, których obecność przeszkadza właścicielom bardziej efektywnie wykorzystywać kamienicę ulokowaną w strefie śródmiejskiej miasta. Podwyżki czyn-

¹⁰ W roku 2004 zasób mieszkaniowy Miasta Łodzi stanowiło 73 520 lokali mieszkalnych, a w roku 2010 58 424 lokali mieszkalnych. Zasób zmniejszył się głównie w rezultacie sprywatyzowania mieszkań.

szu i opłat związanych z użytkowaniem mieszkania prowadzą do narastającego zadłużenia niezamożnych lokatorów, którzy wpadają w pułapkę długów i stają się łatwym łupem „parabanków” i prywatnych lichwiarzy. W mieście wydłuża się kolejka oczekujących na lokale socjalne, ponieważ dłużnicy są eksmitowani z mieszkań, a także dlatego, że w sprywatyzowanych kamienicach nie ma swobody „przekazywania” mieszkania dzieciom czy wnukom. Wyrwanie się z tego zakłętego uścisku jest prawie niemożliwe. Władze miasta nie miały przez lata propozycji rozwiązania problemu mieszkaniowego najuboższych¹¹. W programie rewitalizacji jednej z enklaw przewidziano dla lokatorów mieszkań komunalnych, którzy będą chcieli zamieszkać po remoncie w tym samym miejscu, możliwość obniżonych czynszów. Nie ma natomiast żadnej wzmianki o najemcach lokali socjalnych, których na terenie tej enklawy jest dużo. Zapewne zostanie zastosowana jedna z form gentryfikacji opisana przez L. Wacquanta: dosiedlenie ich do innych enklaw, położonych w przestrzeni miasta, która nie znajduje zainteresowania prywatnych deweloperów, lub wysiedlenie wszystkich w inne miejsce, na obrzeże miasta. Żadna z tych możliwości nie rozwiązuje problemu, ponieważ ludzie ci nie mają szans na wyższe zarobki i opłaty za mieszkania według komercyjnych stawek. Z pewnością rację ma Paul Wiles, który twierdzi, że „Tak długo, jak długo wymiarem upośledzenia jest poziom zażyłości, rynek mieszkaniowy będzie tworzył klastry upośledzeń”.

Obecnie w fazie życiowej „babek” znalazły się kobiety, które w latach 90. doświadczyły chronicznego bezrobocia. Część z nich nie ma emerytur, ponieważ nie mają „wypracowanych lat”. Raz wypchnięte z pracy w latach 90. nie mogły z reguły powrócić na oficjalny rynek pracy. Same borykają się z problemami finansowymi i nie stanowią podpory dla swoich dzieci, z których znaczna część spędziła dzieciństwo i adolescencję w enklawie biedy a obecnie ma własne rodziny prokreacji, których podstawą jest częściej rodzicielstwo, rzadziej małżeństwo. Dorastając w zubożałym sąsiedztwie, w którym dominują mieszkańcy bez stałego zatrudnienia, o skomplikowanych biografiach i niewielkiej orientacji w sytuacji gospodarczej i jej wymaganiach, młodzi ludzie rzadko pokonali barierę szkoły ponadpodstawowej.

¹¹ W trakcie pisania tego artykułu w łódzkim dodatku do „Gazety Wyborczej” ukazał się wywiad z wiceprezydentem Łodzi odpowiedzialnym za sprawy lokalowe. Przedstawił on działania mające na celu zwiększenie ściągłości zaległych czynszów. Lokatorzy mieszkań komunalnych są winni miastu ćwierć miliarda złotych. Wśród nich są tacy, jak twierdzi wiceprezydent, którzy z premedytacją nie płacą czynszu w przekonaniu, że nie będą wyeksmitowani. Jako środki zwiększające ściągłość czynszu wiceprezydent wymienił powiązanie premii pracowników administracji domów komunalnych ze ściągłością czynszu, kierowanie spraw do sądu, eksmitowanie dłużników do kontenerów, które mają być rozstawiane na obszarze miasta; zob. http://lodz.gazeta.pl/lodz/1,35136,10104621,Sposob_na_dluznikow__Nie_placa_czynszu__Do_kontenera_.html.

Zamieszkiwanie w zubożałych sąsiedztwach wskazywane jest jako istotny czynnik wpływający na trwanie biedy w cyklu życia oraz w międzypokoleniowym przekazie (Halpern 2005; Sampson 2001; Lupton 2008). Dzieje się tak dlatego, że enklawa biedy jest nie tylko przestrzenią geograficzną, zamieszkiwaną w dużej mierze przez ludność o niskich dochodach, lecz przede wszystkim środowiskiem wpływającym na możliwości rozwoju jednostek, poprzez występujące w nim specyficzne zasoby, sposobności i ryzyka, a także ograniczającym szanse zmiany losów życiowych mieszkańców.

Enklawa biedy to przede wszystkim zdegradowane społecznie i fizycznie sąsiedztwo, gdzie stan niedostatku przenosi się na następną generację w okresie jej dorosłości i może skutkować biedą w dzieciństwie kolejnego pokolenia, które także z dużym prawdopodobieństwem będzie biedne, gdy dorośnie. Dlatego proces dziedziczenia należy rozpatrywać w ścisłym związku z procesem utrwalania biedy w cyklu życia. Dzieci wyrastające w biedzie nie mogą rozwinąć swoich możliwości (Jencks, Mayer 1990), żyją w biedzie jako dorośli i rodzą dzieci, które także żyją w biedzie. Łańcuch biedy jest trudny do przerwania, bo konieczna jest do tego determinacja rządu, współpraca władz lokalnych z wszystkimi instytucjami i organizacjami wspierającymi proces wychodzenia z biedy, działania samych zainteresowanych oraz zrozumienie i wsparcie ze strony niebiednych.

Władze i obywatele wobec utrwalania enklaw biedy i zagrożenia dziedziczeniem biedy

Polityka społeczna w naszym kraju na szczeblu centralnym i lokalnym motywowana jest głównie doraźnymi potrzebami i nie tworzy systemu, ukierunkowanego na walkę z biedą i wykluczeniem społecznym. Bieda nie jest postrzegana jako problem społeczny, któremu państwo powinno poświęcać uwagę. Wymagania, wynikające z przynależności Polski do Unii Europejskiej, zmuszają do sporządzania określonych dokumentów dotyczących zasięgu biedy i sposobów jej ograniczania, sygnowanych przez rząd, oraz strategii rozwiązywania problemów społecznych sygnowanych przez rady gmin/miast, powiatów i sejmiki wojewódzkie. Nie wydaje się jednak, żeby miały one istotny wpływ na sposób myślenia władz centralnych, nie wspominając o władzach lokalnych, które nie czują się zobowiązane do realizacji zapisanych w tych dokumentach działań.

Nie ma w Polsce instytucji analizującej akty prawne i decyzje rządowe oraz zarządzenia i działania władz lokalnych z punktu widzenia ich wpływu na nierówności społeczne i dziedziczenie biedy. Utworzone w Kancelarii Premiera stanowisko sekretarza stanu i pełnomocnika rządu do spraw przeciwdziałania

wykluczeniu społecznemu nie wydaje się mieć takie zadanie. Tymczasem szereg ustaw, w tym przede wszystkim ustawa o podatkach od darowizn i spadków, w sposób spotęgowany przeniesie nierówności majątkowe do następnego pokolenia. Zmniejszając wpływy do budżetu państwa, ograniczy możliwości wspierania najbiedniejszych i zwiększenia szans ich dzieci. Bogaci staną się jeszcze bogatsi, a biedni jeszcze biedniejsi. Także podniesienie podatku VAT w największym stopniu pogarsza sytuację ludzi ułokowanych na dole drabiny dochodowej. Ale lepiej o nich nie mówić, nie słuchać i nie widzieć miejsc, w jakich mieszkają. Dopóki się nie buntują i pozostają w cieniu, problem zdaje się nie istnieć.

Ale istnienie biedy, szczególnie w centralnych punktach miasta, pogarsza jego wizerunek i utrudnia stworzenie pozytywnej marki miasta. Dlatego podejmowane są działania mające na celu pozbycie się osób psujących obraz miasta. Do władz, które chcą wreszcie zrobić porządek w mieście docierają za pośrednictwem środków masowego przekazu i Internetu, słowa poparcia od „porządnych” obywateli.

Zdumiewa agresja, z jaką internauci mówią o mieszkańcach enklaw biedy i ich silne przekonanie, że biedni są sami sobie winni i naciągają „porządnych ludzi” żyjąc z zasiłków i nie płacąc czynszu. Przeświadczenie, że „oni” są inni niż „ja”, czyli gorsi, zasługujący na potępienie i pozbawienie godności pojawia się ze szczególną mocą, gdy podejmowany jest problem zadłużenia mieszkań komunalnych i lokali socjalnych oraz propozycje jego rozwiązania. Poparcie dla władz miejskich zmierzających wysłać dłużników do kontenerów jest prawie powszechne. Najczęściej poprzedzone jest zdezawuowaniem osób zadłużonych. Zdzisław Skuza (2011) przytacza wypowiedzi kieleckich internautów:

- „Tam [w bloku socjalnym] mieszka sama patologia, nie ma tam normalnych ludzi. Wypędzić tą dzicz z miasta daleko od normalnych ludzi, żeby nie mieli z nimi kontaktu. Oni są jak wrzód na d..., banda dziwek, ćpunów itd.”
- „To są ludzie z eksmisji – patologia, którzy nie płacili, dostali ten blok i nadal nie płacą! I znowu dostaną zastępcze! Parodia! Do baraków ich albo ze świniami do chlewu!”

W Łodzi internauci piszą tak:

- „Bydło nieplacące komornego i tak ma to [zapowiedź eksmisji do kontenerów] gdzieś”.
- „Baraki poza miastem poniżej jakiegokolwiek standardu [wybudować] choćby i ogrodzone 4metrowym betonowym murem z zasiekami – jako bicz na żuli, meneli, wyludzaczy”.

Do rzadkości należą wypowiedzi takie jak ta: „Matka czy też ojciec z dwójką dzieci nie ma pracy, nie ma nic. Z czego płacić? Nawet jak ma pracę za 1500 zł, to po opłaceniu szkolnych podręczników, zakupie jedzenia i butów z czego ma płacić? Pan prezydent zrobi z Łodzi syfilis i za kilkanaście miesięcy

stąd wyjedzie, nam zostawiając naważone piwo. Tu POLityka miasta nic nie da, tu musi być uruchomiona polityka w Warszawie. I to nie tylko w odniesieniu do lokali socjalnych, ale też do ogólnie pojętej pomocy socjalnej państwa w stosunku do osób pozostających w niedostatku. W skrajnej biedzie według GUS żyje w PL 2 000 000 ludzi. Według statystyki oni nie mają na chleb. Będzie pogrom, będzie bunt społeczny, jeśli zaczną realizować politykę biznesu. Gmina ma obowiązek konstytucyjny zadbać o ludzi w biedzie”.

Zakończenie

W odniesieniu do Łodzi koncepcja Loica Wacquanta dotycząca tworzenia sąsiedztw relegacji zdaje się znajdować potwierdzenie. Cechą charakterystyczną enklaw biedy jest brak wpływu sytuacji makroekonomicznej na życie ich mieszkańców. Niezależnie od tego, czy gospodarka rozwija się szybciej czy wolniej, ich sytuacja materialna nie ulega zmianom, podobnie, jak nie ulegają zmianie możliwości i warunki zatrudnienia. Albo w ogóle nie są zatrudnieni, albo pracują dorywczo na czarno, podlegając często ogromnemu wyzyskowi. Nie są jednak, jak to się im często przypisuje, bierni. Wykazują dużą przedsiębiorczość i zaradność, ale możliwości im dane są bardzo ograniczone. „Żelazna pięść”, o jakiej pisał Wacquant, widoczna jest w braku gotowości i chęci administratorów miasta do wysłuchania racji „drugiej strony”. Z naszych badań wynika, że zadłużenie biednych mieszkańców enklaw nie wynika z zamierzonej chęci życia na koszt współmieszkańców, lecz z następujących najczęściej powtarzających się okoliczności:

- 1) braku pieniędzy na opłacenie wszystkich wydatków związanych z utrzymaniem mieszkania, szczególnie zimą, kiedy trzeba dogrzewać mieszkania elektrycznie a prąd jest najczęściej „na kartę” (*pre-paid*), oraz na wyprawienie dzieci do szkoły,
- 2) jako protest wobec braku reakcji administracji domów mieszkalnych w sprawie koniecznego remontu (np. przeciekający dach, postępujące zagniebnienie mieszkania, schody grożące zawaleniem itp.),
- 3) gdy suma zadłużenia przekroczyła barierę wypłacalności, a więc gdy osoba zadłużona doszła do wniosku, że mimo wszelkich starań nie zdoła spłacić nie tylko samego zadłużenia, lecz także odsetek.

Może, zatem, zamiast straszyć i grozić ludziom eksmisją, z pożytkiem dla sprawy byłoby oddłużenie najemców, tak jak zostało to zrobione wcześniej z przedsiębiorstwami oraz z instytucjami opieki medycznej. Dla wielu rodzin to działanie pozwoliłoby z nadzieją spojrzeć w przyszłość. Byłby to także gest sprawiedliwości wobec tych, którzy nie skorzystali ani z ulgi na dzieci, bo mają za małe dochody, żeby płacić podatek od dochodów osobistych, ani z obniżenia

składki na ubezpieczenie zdrowotne, bo nie są zarejestrowani jako pracownicy, ani z ustawy o darowiznach i spadkach, bo nie mają niczego do przekazania swoim potomkom, ani z małej i dużej ulgi budowlanej, bo nie mieli pieniędzy, które trzeba było najpierw zainwestować, ani z możliwości kupienia mieszkania po bardzo obniżonej cenie. Warto rozważyć tę propozycję, ponieważ jej wprowadzenie w życie wraz z sensownym programem zamiany mieszkań i uruchomieniem gminnego budownictwa na wynajem, mogłoby przynieść nie tylko rezultaty społeczne, eliminując efekt stygmatyzacji, lecz także efekty ekonomiczne w formie zwiększonej gotowości do płacenia czynszu.

Bibliografia cytowana

- Bottoms A. (2009), *Disorder Order and Control Signs*, „British Journal of Sociology”, Vol. 60.
- Brooks-Gunn J., Duncan G.J., Klebanov P.K., Sealander N. (1999), *Do Neighborhoods Influence Child and Adolescent Development?*, „American Journal of Sociology”, Issue 1 (49–55), s. 353–395.
- Demko G.J., Regulska J. (1987), *Socialism and Its Impact on Urban Processes and the City*, „Urban Geography”, Vol. 8, s. 289–292.
- Ellen I.G., Turner M.A. (2003), *Do Neighborhoods Matter and Why?*, [w:] *Choosing a Better Life? Evaluating the Moving to Opportunity Social Experiment*, red. J. Goering, J. Feins, Urban Institute, Washington, s. 313–338.
- Fainstein S.S., Gordon L., Harloe M. (red.) (1992), *Divided Cities*, New York & London in the Contemporary World, Blackwell Publishers, Cambridge.
- Gilroy P. (2009), *A Response*, „British Journal of Sociology”, Vol. 60, Issue 1, s. 33–38.
- Halpern D. (2005), *Social Capital*, Polity Press, Cambridge.
- Jankowski B. (2010), *Łódzkie enklawy biedy – 10 lat później*, „Praca Socjalna”. Numer specjalny lipiec, sierpień.
- Jencks Ch., Mayer S.E. (1990), *The Social Consequences of Growing Up in a Poor Neighborhood*, [w:] *Inner-City Poverty in the United States*, red. L. Lynn Jr., M.G.H. McGeary, National Academy, Washington.
- Koch M. (2008), *Roads to Post-Fordism. Labour Markets and Social Structures in Europe*, Ashgate Publishing Company.
- Kucharska-Stasiak E. (2008), *Sytuacja mieszkaniowa Łodzi na tle innych miast*, „Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum”, Vol. 7 (2).
- Lupton R. (2008), *‘Neighbourhood Effects’: Can We Measure Them and Does it Matter?*, „Case Paper” No. 73, Centre for Analysis of Social Exclusion, LSE, London.
- Potoczna M., Warzywoda-Kruszyńska W. (2009), *Kobiety z łódzkich enklaw biedy. Bieda w cyklu życia i międzypokoleniowym przekazie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

- Sampson R.J., Squires G.D., Zhou M. (2001), *How Neighbourhoods Matter: The Value of Investing at the Local Level*, American Sociological Association, Washington.
- Sampson R.J. (2009), *Disparity and Diversity in the Contemporary City: Social (Dis)order Revisited*, "British Journal of Sociology", Vol. 60, Issue 1, s. 1–31, <http://www3.interscience.wiley.com/cgi-bin/fulltext/122261218/PDF-START>.
- Skuza Z. (2011), *Nie wolno dopuszczać do koncentracji biedy!*, „Problemy Społeczne”, maj–czerwiec.
- Smith D. (1994), *Geography and Social Justice*, Blackwell Publishers.
- Sprawozdanie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej z realizacji programu wieloletniego „Pomoc państwa w zakresie dożywiania za rok 2010” (projekt z 9 maja 2011 r.), <http://www.mpips.gov.pl/bip/projekty-aktow-prawnych/projekty-programow-i-inne/uchwala-rady-ministrow-w-sprawie-przyjecia-rocznego-sprawozdania-z-realizacji-programu-wieloletniego-pomoc-panstwa-w-zakresie-dozywania-za-rok-2010-projekt-z-9-maja-2011-r>.
- Wacquant L. (2008), *Ghettos and Anti-Ghettos: The Anatomy of New Urban Poverty*, "Thesis Eleven", Vol. 94, s. 113–118.
- Wacquant L. (2008), *Relocating Gentrification: The Working Class Science and the State in Recent Urban Research*, "International Journal of Urban and Regional Research", Vol. 32.1, s. 198–205.
- Wacquant L. (2008), *Urban Outcasts*, Polity Press, Malden.
- Wacquant L. (2009), *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*, a John Hope Franklin Center Book.
- Warzywoda-Kruszyńska W. (red.) (1998, 2001), *Żyć i pracować w enklawach biedy*, IS UŁ, Łódź.
- Warzywoda-Kruszyńska W. (red.) (1999, 2001), *(Żyć) Na marginesie wielkiego miasta*, IS UŁ, Łódź.
- Warzywoda-Kruszyńska W. (2003), „Oswajanie” biedy w trzech pokoleniach łódzian, [w:] *Polska, gospodarka, społeczeństwo. Studia i szkice socjologiczne dedykowane profesor Jolancie Kulpińskiej*, red. K. Doktor, K. Konecki, W. Warzywoda-Kruszyńska, Wyd. UŁ, Łódź, s. 153–165.
- Warzywoda-Kruszyńska W. (2010), *Tacy sami a ściana między nami. Wywiad dla „Gazety Wyborczej”*, http://wyborcza.pl/1,76842,8349260,Bieda_sie_poglebia_Tacy_sami_a_sciala_miedzy_nami.html?as=3&startsz=x (9.09.2010).
- Wikström Per-Olof H. (2009), *Questions of Perception and Reality*, "British Journal of Sociology", Vol. 60, Issue 1, s. 59–63.
- Wiles P. (2009), *Disadvantage Disorder and Diversity*, "British Journal of Sociology", Vol. 60, Issue 1, s. 75–81.
- Wilson J.Q., Kelling G.L. (1982), *Broken Windows: The Police and Neighborhood Safety*, http://www.manhattan-institute.org/pdf/_atlantic_monthly-broken-windows.pdf.

Literatura przedmiotu

- Able-Smith B., Townsend P., *The Poor and the Poorest*, London 1965.
- Akers R.L., *Criminological Theories. Introduction, Evaluation and Application*, 3rd ed., Roxbury Publication Company, Los Angeles 2000.
- Alkire S., Foster J., *Understandings and Misunderstanding of Multidimensional Poverty Measurement*, „Oxford Poverty & Human Development Initiative (PHI), Working Paper”, No. 43, University of Oxford 2011.
- Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii*, red. A. Horolets, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008.
- Anioł W., *Europejska polityka społeczna. Implikacje dla Polski*, Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2003.
- Atkinson A.B., Cantillon B., Marlier E., Nolan B., *Social Indicators. The EU and Social Inclusion*, Oxford University Press, Oxford–New York 2002.
- Atkinson A.B., Marlier E., Nolan B., *Indicators and Targets for Social Inclusion in the European Union*, „Journal of Common Market Studies”, No. 1, s. 47–75.
- Auleytner J., *Polityka społeczna czyli ujarzmianie chaosu socjalnego*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP, Warszawa 2002.
- Auleytner J., *Polska polityka społeczna. Ciągłość i zmiana*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP, Warszawa 2004.
- Bakalarczyk R., *Bieda i wykluczenia społeczne. Raport Fundacji Amicis Europae*, Warszawa 2011.
- Bauman Z., *Kultura w płynnej nowoczesności*, Narodowy Instytut Audiowizualny, Warszawa 2011.
- Bauman Z., *Nowy nieład światowy*, „Polityka”, 18 grudnia 2010.
- Bauman Z., *Płynne życie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007.
- Bauman Z., *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006.
- Bauman Z., Tester K., *O pożyczkach z wątpliwości. Rozmowa z Zygmuntem Baumanem*, Sic!, Warszawa 2003.
- Bauman Z., *Zbędni, niechciani, odrzuceni – czyli o biednych w zamożnym świecie*, „Kultura i Społeczeństwo” 1998.

- Bauman Z., *Życie na przemiał*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2004.
- Bauman Z., *Żyjąc w czasie pożyczonym*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2010.
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, t. II, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983.
- Beck U., *Władza i przeciwwładza w epoce globalnej. Nowa ekonomia polityki światowej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.
- Beveridge J., *Beveridge and His Plan*, Holder and Staughton, London 1954.
- Bibliografie Głównej Biblioteki Pracy i Zabezpieczenia Społecznego, *Ubóstwo 1990–1995*, Warszawa 1995.
- Bibliografie Głównej Biblioteki Pracy i Zabezpieczenia Społecznego, *Ubóstwo 1996–1997*, Warszawa 1998.
- Biedni o sobie i swoim życiu, red. E. Tarkowska, W. Warzywoda-Kruszyńska, K. Wódz, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice–Warszawa 2003.
- Błędowski P., Iwanicz-Drozdowska M., *Wykluczenia finansowe w Polsce i możliwości przeciwdziałania*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 2.
- Bobrzyński M., *Dzieje Polski*, wyd. czwarte uzupełnione, t. II, Nakładem Gebethnera i Wolfa, Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Paryż–Poznań–Wilno–Zakopane 1927.
- Bojanowski M., Popiołek A., *Ile zarabia Polak? I dlaczego tak mało*, „Gazeta Wyborcza”, nr 171, 25 lipca 2011.
- Bonger W., *Criminality and Economic Condition* (abridged and with Introduction by A.T. Turk), Indiana University Press, Bloomington 1969.
- Borutka T., Mazur J., Zwoliński A., *Katolicka nauka społeczna*, Paulinianum, Częstochowa–Jasna Góra 1999.
- Bottoms A., *Disorder, Order and Control Signs*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60.
- Bourdieu P. et al., *La misere du monde*, Editions du Seul, Paris 1998.
- Bourdieu P., Wacquant L.J.D., *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa 2001.
- Brooks-Gunn J., Duncan G.J., Klebanov P.K., Sealander N., *Do Neighborhoods Influence Child and Adolescent Development?*, „American Journal of Sociology” 1999, Issue 1 (49–55), s. 353–395.
- Bugaj R. i inni, *Polska po przejściach. Barometr społeczno-ekonomiczny 2002–2003*, Stowarzyszenie Studiów i Inicjatyw Społecznych, Warszawa 2003.
- Búrca G. de, Witte B. de, *Social Rights in Europe*, Oxford University Press, Oxford 2005.
- CBOS, *Pracujący biedni*, BS/182/2008.
- Chałubiński M., Rychliński Stanisław, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Charkiewicz E., *Kobiety i wykluczenie społeczne – widzialna ręka neoliberalnego państwa*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce. Polski Raport Social Watch 2010*, red. R. Szarfenberg, Warszawa 2011.

- Child Poverty and Wellbeing in the EU: Current Status and Way Forward*, European Commission Directorate General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Luxembourg 2008.
- Cohen A.K., *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*, The Free Press, New York 1955.
- Collier R.B., Collier D., *Shaping the Political Arena. Critical Juncture, the Labor Movement and Regime Dynamics in Latin America*, Princeton University, Princeton 1991.
- Confronting Poverty: Prescription for Change*, eds. S.H. Danziger, G.D. Sandefur, D.H. Weinberg, Russell Sage Foundation, New York 1994.
- Cudze problemy, czyli ważność tego, co nieważne*, red. M. Czyżewski, K. Dunin, A. Piotrowski, OBS, Warszawa 1991.
- Czapiński J. i inni, *Diagnoza społeczna* (za lata 2003, 2005, 2007), GUS, Warszawa.
- Dahl R., *Demokracja i jej krytycy*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków–Warszawa 1995.
- Deklaracja fundamentalnych zasad i praw pracy i mechanizmów jej przestrzegania*, ILO 1998.
- Demko G.J., Regulska J., *Socialism and Its Impact on Urban Processes and the City*, „Urban Geography” 1987, No. 8, s. 289–292.
- Dennie G., *The American Class Structure*, Wadsworth Publishing, New York 1998.
- Divided cities. New York & London in the Contemporary World*, eds. S.S. Fainstein, I. Gordon, M. Harloe, Blackwell Publishers, Cambridge 1992.
- Domański H., *O nierównościach społecznych i demokracji w Polsce*, „Res Humana”, Supplement, 2011, nr 3 (112).
- Domański H., Rychard A., Śpiewak P., *Polska jedna czy wiele?*, Troi, Warszawa 2005.
- Einstadter W.J., Henry S., *Criminological Theory*, 2nd ed., Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Langham–Boulder–New York–Toronto–Oxford 2006.
- Encyklopedia chrześcijaństwa. Historia i współczesność. 2000 lat nadziei*, Jedność, Katowice 2001.
- Encyklopedia. Świat i Polska 2007*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- English-Polish Dictionary*, eds. K. Bulas, F.J. Whitfield, Vol. I, The Kościuszko Foundation, New York 1975.
- Esping-Andersen G., *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press, Princeton 1998.
- Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączaniu społecznemu*, http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf.
- Europe and Latin America – Looping at Each Other?*, ed. R. Stemplowski, Polish Institute of International Affairs, Warszawa 2011.

- European Commission, *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2010*, SEC, Brussels 2010.
- European Commission, *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2009*, Luxembourg 2009.
- European Commission, *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion*, COM (2005) 14, Brussels 2005.
- European Committee of Social Rights, *European Social Charter (revised). Conclusions 2003*, Vol. 1, s. 214 (Francja), s. 335 (Włochy); *Conclusions 2003*, Vol. 2, s. 548 (Słowenia); s. 644 (Szwecja); *Conclusions 2009*, Vol. 1, s. 141 (Belgia), s. 278 i nast. (Finlandia), s. 328–329 (Francja), s. 389 i nast. (Irlandia); *Conclusions 2009*, Vol. 2, s. 593–594 (Holandia), s. 628–629 (Norwegia), s. 674 i nast. (Portugalia), s. 745 i nast. (Słowenia).
- European Social Charter. Collected text (5th edition)*, Council of Europe, Strasbourg 2005.
- Europejska Karta Społeczna (zrewidowana)*, Secretariat of the European Social Charter, Council of Europe, Strasbourg 1997.
- Eurostat, *Combating poverty and social exclusion. A statistical portrait of the European Union*, European Commission, Luxembourg 2010.
- Eurostat, *The Social Situation in the European Union 2008*, European Commission, Luxembourg 2009.
- Falkowska M., *Społeczne definicja biedy, jej zasięg i przyczyny*, CBOS, Warszawa 2007.
- Family Encyclopedia of American History*, The Reader's Digest Association, Pleasantville 1975.
- Firlit-Fesnak G., Szyłko-Skoczny M., *Polityka społeczna. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Frąckiewicz L., *Sfery niedostatku*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1983.
- Frysztański K., *Socjalna Ameryka. O obszarze pomocy społecznej i pracy socjalnej w Stanach Zjednoczonych*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2005.
- Frysztański K., *Socjologia problemów społecznych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Fukuyama F., *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997.
- Gans H.J., *More Equality*, Panteon Books, New York 1973.
- Gans H.J., *The War Against the Poor. The Underclass and Antipoverty Policy*, New York Basic Books, New York 1995.
- General Social Surveys 1972–2002, Cumulative Codebook*, National Opinion Research Center, Chicago 2003.
- Geremek B., *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Czytelnik, Warszawa 1989.
- Giddens A., *Trzecia droga. Odnowa socjaldemokracji*, Książka i Wiedza, Warszawa 1999.

- Gilliat S., *How the Poor Adapt to Poverty in Capitalism*, Edwin Mellen Press, New York 2001.
- Gilroy P., *A Response*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60, Issue 1 (33–38).
- Główny Urząd Statystyczny, *Dochody i warunki życia ludności Polski*. Raport z badań EU-SILC 2009, Warszawa 2011.
- Główny Urząd Statystyczny, *Popyt na pracę w 2009*.
- Główny Urząd Statystyczny, *Strefa ubóstwa w Polsce (w świetle badań gospodarstw domowych 1997)*, GUS, Warszawa 1998.
- Główny Urząd Statystyczny, *Ubóstwo w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej w świetle Europejskiego Badania Dochodów i Warunków Życia – EU-SILC 2008*, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbdr/gus/PUBL_wz_Ubostwo_w_PL_na_tle UE_EU-SIC_2008.pdf.
- Główny Urząd Statystyczny, *Ubóstwo w Polsce w 2010 r.*, Warszawa 2011.
- Główny Urząd Statystyczny, *Ubóstwo w Polsce. Zasięg ubóstwa w Polsce w 2009 roku*, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_wz_ubostwo_w_polsce-broszura.pdf.
- Główny Urząd Statystyczny, *Warunki życia*, GUS, Warszawa 2006.
- Główny Urząd Statystyczny, *Zasięg ubóstwa materialnego w 2005 roku*, http://www.stat.gov.pl/cps/red/xbcr/gus/PUBL_zasieg_ubostwa_2005.pdf.
- Golinowska S., *Europejski model socjalny i otwarta koordynacja polityki społecznej*, „Polityka Społeczna” 2002, nr 11–12.
- Golinowska S., *Brytyjskie, europejskie i globalne badania nad ubóstwem i wykluczeniem społecznym*, [w:] S. Golinowska i inni, *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego...*, op. cit., Warszawa 2008.
- Golinowska S., *O spójności, kapitale społecznym oraz europejskiej i polskiej polityce spójności*, „Polityka Społeczna” 2011, nr 5–6.
- Golinowska S., *Polityka wobec ubóstwa i wykluczenia społecznego w Polsce minionym dwudziestoleciu*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 9.
- Golinowska S., *Polska bieda. Kryteria. Ocena. Przeciwdziałanie*, IPiSS, Warszawa 1996.
- Golinowska S., *Stan i perspektywy rozwoju społecznego kraju. Spójność społeczna: aktywność – solidarność – wsparcie*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2011.
- Golinowska S., *Wykluczenia społeczne*, [w:] S. Golinowska, Z. Morecka, M. Styrce, E. Cukrowska, J. Cukrowski, *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcje. Wyniki. Propozycje. Polska, Europa, Świat*, oprac. PBZ, IPiSS, Warszawa 2008.
- Gregg P., *The Welfare State*, George G. Harrper & Co. Ltd., London–Toronto–Wellington–Sydney 1967.
- Ellen I.G., Turner M.A., *Do Neighborhoods Matter and Why?*, [w:] *Choosing a Better Life? Evaluation the Moving to Opportunity Social Experiment*, eds. J. Goering, J.D. Feins, Urbana Institute, Washington 2003, s. 313–338.

- Gutierrez G., *Teologia wyzwolenia. Historia, polityka i zbawienie*, PAX, Warszawa 1976.
- Hagen F.E., *Introduction to Criminology*, Sage Paul, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington 2011.
- Hall M.P., *Social Services of Modern England*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London 1965.
- Halpern D., *Social Capital*, Polity Press, Cambridge 2005.
- Handler J.F., Hasenfeld Y., *Blame Welfare, Ignore Poverty and Inequality*, Cambridge University Press, New York 2007.
- Heilbroner R.L., *Przedmowa*, [w:] J. Rifkin, *Koniec pracy: schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postronkowej*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2001.
- Hermet G., *Przemiany populizmu*, [w:] *Populizm w Europie. Defekty i przemiany demokracji?*, red. J.M. De Waele, A. Paczeński, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010.
- Hirszowicz M., Neyman E., *Nowa bieda w świecie obfitości*, „Kultura i Społeczeństwo” 2000, nr 2.
- History of Criminology*, ed. P. Rock, Dartmouth, Aldershot, Brookfield, Singapore–Sydney 1994.
- Hout M., *More Universalism, Less Structure Mobility: The American Social Structure in the 1980s*, „American Journal of Sociology”, May 1998, Vol. 95, No. 6.
- International Handbook of Criminology*, eds. S.G. Shoham, P. Knepper, M. Kett, CRS Press, Boca Raton, London–New York 2010.
- Jackson B., *Equality and the British Left. A study in progressive political thought, 1900–64*, Manchester University Press, Manchester 2007.
- Jahoda M., Lazarsfeld P.F., Zeisel H., *Bezrobotni Marienthalu*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007.
- Jan Paweł II, *Do robotników w Sao Paulo*, [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, cz. 2, Rzym–Lublin 1987.
- Jan Paweł II, encyklika *Centessimus annus*, 1991.
- Jan Paweł II, encyklika *Laborem exercens*, 1981.
- Jan Paweł II, encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 1987.
- Jan Paweł II, *Ewangelia pracy*, „L'Osservatore Romano” 1981, nr 3/15, 2.
- Jan Paweł II, *Ogłoszenie do wszystkich robotników Ameryki Środkowej*, [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, cz. 2, Rzym–Lublin 1987.
- Jankowski B., *Łódzkie enklawy biedy – 10 lat później*, „Praca Socjalna”, numer specjalny, lipiec–sierpień 2010.
- Jarosław M., *Ubóstwo*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 4, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002.
- Jedna Polska? Dawne i nowe zróżnicowania społeczne*, red. A. Kojder, Wydawnictwo WAM i Komitet Socjologii PAN, Kraków 2007.

- Jencks Ch., Mayer S.E., *The Social Consequences of Growing Up in a Poor Neighborhood*, [w:] *Inner-City Poverty in the United States*, eds. E. Lynn Jr., M. G.H. McGeary, National Academy, Washington 1990.
- Jones S., *Criminology*, 3rd ed., Oxford University Press 2006.
- Judt T., *Żle ma się kraj. Rozprawa o naszych współczesnych bolączkach*, tłum. P. Lipszyc, Wyd. Czarne, Wołowiec 2011.
- Kapuściński R., *Dalem głos ubogim. Rozmowa z młodzieżą*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2008.
- Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej*.
- Katechizm Kościoła katolickiego*, Pallotinum, Częstochowa 1994.
- Każmierczak T., *Upośledzenie społeczne*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Kłoskowska A., *Bourdieu Pierre*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 1, Oficyna Naukowa, Warszawa 1998.
- Koch M., *Roads to Post-Fordism. Labour Markets and Social Structures in Europe*, Ashgate Publishing Company, 2008.
- Kongregacja ds. Doktryny Wiary, *Libertatis conscientia*, Rzym 1986.
- Kongregacja ds. Doktryny Wiary, *Libertatis nuntius*, Rzym 1984.
- Kośbiarz K., *PUP: pracy udawane poszukiwanie*, „Polityka”, 8 czerwca 2011, nr 24.
- Kowalik T., *System gospodarczy*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Kubiak H., *Przyczynek do sporu o pole semantyczne nazw ‘równość’ i ‘równouprawnienie’*, [w:] *Studia z zakresu prawa pracy i polityki społecznej*, red. L. Mitrus, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
- Kubiak S.M., *Atypowe zatrudnienie. Standardy Unii Europejskiej i ich implementacja w wybranych krajach*, rozdz. 2: *Czy zmierzchn funkcji ochronnych prawa pracy?*, niepublikowana rozprawa doktorska, obroniona w r. 2004 na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego. Promotor: prof. dr hab. Andrzej M. Świątkowski.
- Kucharska-Stasiak E., *Sytuacja mieszkaniowa Łodzi na tle innych miast*, „Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum” 2008, nr 7 (2).
- Kula M., *Historia Brazylii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Łódź 1987.
- Lewis O., *Nagie życie*, PIW, Warszawa 1976.
- Lister R., *Bieda, Sic!*, Warszawa 2007.
- Lundberg U., Amark K., *Rozwój państwa socjalnego w Szwecji w XX w.*, [w:] *Państwo socjalne w Europie. Historia – Rozwój – Perspektywy*, red. K. Kraus, Th. Geisen, K. Piątek, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.
- Lupton R. (2008), *‘Neighbourhood Effects’: Can We Measure Them and Does it Matter?*, „Case Paper” No. 73, Centre for Analysis of Social Exclusion, LSE, London.

- Lynch M.J., Groves W.B., *A Primer in Radical Criminology*, Harrow and Heston, New York 1986.
- Łukaszewicz D., *Rola i niedola*, „Polityka” 2011, nr 26.
- Macionis J.J., *Sociology*, tenth edition, Pearson, Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey 2005.
- Makarewicz J., *Źródła przestępczości*, Lwów 1912.
- Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1983.
- Maris R.W., *Social Problems*, The Dorsey Press, Chicago 1988.
- Markowski D., *Struktura klasowo-warstwowa*, [w:] *Socjologia w Polsce*, red. Z. Krawczyk, K.Z. Sowa, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1998.
- Markowski R., *Co poradzić Arabom?*, „Polityka”, 14 czerwca 2011, nr 24.
- Marshall T.H., *Right to Welfare and Other Essays*, London 1981.
- Mazur J., *Etapy rozwoju myśli społecznej Kościoła*, [w:] T. Borutka, J. Mazur, A. Zwoliński, *Katolicka nauka społeczna*, Paulinianum, Częstochowa–Jasna Góra 1999.
- Merton R.K., *Social Structure and Anomie*, „American Sociological Review” 1938, No. 3.
- Michalski W., *Socjaldemokratyczna Partia Niemiec*, [w:] *Partie socjaldemokratyczne Europy. Zarys encyklopedyczny*, Książka i Wiedza, Warszawa 1982.
- Mikkola M., *Social Human Rights in Europe*, Karelactio Legisactio Ltd, Helsinki 2010.
- Mill J.S., *O wolności*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959.
- Mill J.S., *Rozważania o rządzie przedstawicielskim*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków–Warszawa 1995.
- Morecka Z., Styrc M., *Przegląd i analiza wyników badań nad przyczynami, zakresem, korelatami i konsekwencjami ubóstwa w Polsce*, [w:] S. Golinowska, Z. Morecka, M. Styrc, E. Cukrowska, J. Cukrowski, *Od ubóstw do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcje. Wyniki. Polska, Europa i świat*, IPISS, Warszawa 2008.
- Morrison S.E., Commager H.S. Leuchtenburg W.E., *The Growth of the American Republic*, Oxford University Press, London–Toronto 1969.
- Mueller G.O.W., *Crime and Economy: Challenge to the United Nations*, [w:] *Criminal Justice in Asia. The Quest for an Integrated Approach*, UNAFEI, 1982.
- Murray Ch., *In Our Hands: A Plan to Replace the Welfare State*, The AEI Press, Washington 2006.
- Myrdal G., *An American Dilemma. The Negro Problem and Modern Democracy*, Harper & Row Publishers, New York and Evanston 1962.
- Niessen J., *Diversity and Cohesion: New Challenges for the Integration of Immigrants and Minorities*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2000.
- NORC. General Social Survey 1972–2002. Cumulative Codebook. National Opinion Research Centre, Chicago 2003.

- Pacewicz P., *Równe jest lepsze*, „Gazeta Wyborcza”, 2 kwietnia 2011.
- Palska H., *Bieda i dostatek. O nowych stylach życia w Polsce końca lat dziewięćdziesiątych*, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2002.
- Pamiętniki bezrobotnych*, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1933.
- Pamiętniki bezrobotnych*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2003–2008.
- Panek T., *Ubóstwo, wykluczenie społeczne i nierówności. Teoria i praktyka pomiaru*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2011.
- Platon, *Państwo*, tłum. W. Witwicki, Wydawnictwo Akme, Warszawa 1991.
- Pocket World in Figures 2002 Edition*, „The Economist” in Association with Profile Books, ITD., London 2002; wyd. pol. Studio Emka Ltd, Warszawa 2002.
- Polish-English Dictionary*, eds. K. Bulas, L.L. Thomas, F.J. Whitfield, Vol. II, The Kościuszko Foundation, New York 1973.
- Polska. Ale jaka?*, red. M. Jarosz, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Potoczna M., Warzywoda-Kruszyńska W., *Kobiety z łódzkich enklaw biedy. Bieda w cyklu życia i międzypokoleniowym przekazie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009.
- Poverty: Opposing Viewpoints*, ed. K. Balkin, Greenhaven Press, Farmington Hills 2004.
- Praca Polska 2010*, Komisja Krajowa NSZZ „Solidarność”, Gdańsk 2010.
- Presidency Conclusions. Lisbon European Council 23 and 24 March 2000*, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00100-r1.en0.htm.
- Quinney R., *Criminology. Analysis and Critique of Crime in America*, Little, Brown and Company, New York 1975.
- Rakowski T., *Łowcy, zbieracze, praktycy niemocy. Etnografia człowieka zdegradowanego*, Gdańsk 2009.
- Ravallion M., *Poverty Lines across the World*, Policy Research Working Paper 5284, The World Bank, Washington 2010.
- Recent Developments in Criminological Theory*, eds. S. Henry, S.A. Lukas, Ashgate Publishers, Ltd., 2009.
- Rector R., *America Has the World's Richest Poor People*, „Wall Street Journal”, Sept. 24, 1998.
- Rifkin J., *Koniec pracy: schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postrynkowej*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2001.
- Robotnicy opuszczają miejsca pracy*, red. J. Sokołowska, Muzeum Sztuki, Łódź 2011.
- Rowntree B.S., *Poverty. A Study of Town Life*, Macmillan, London 1901.
- Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, red. M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski, Ureus, Kraków 1997.
- Sachs J.D., *Common Wealth: Economics for a Crowded Planet*, Penguin Group, Penguin Books, New York 2008.
- Sachs J.D., *The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time*, Penguin Group, Penguin Books, New York 2006.

- Sampson R.J., *Disparity and Diversity in Contemporary City: Social (Dis)order Revisited*, „British Journal of Sociology”, Vol. 60, Issue 1 (1–31), <http://www3.interscience.wiley.com/cgi-bin/fulltext/122261218/PDFSTART>.
- Sampson R.J., Squires G.D., Zhou M., *How Neighborhood Matter: The Value of Investing at the Local Level*, American Sociological Association, Washington 2001.
- Sampson R.J., *Transcending Tradition: New Directions in Community Research, Chicago Style*, „Criminology” 2002, No. 40.
- Sartori G., *Teoria demokracji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.
- Saustowicz, P., *Otwarta metoda koordynacji jako instrument walki z wykluczeniem społecznym*, „Polityka Społeczna” 2009, nr 4.
- Schaffer M., *American dreamers*, „U.S. News & World Report” 2002, Vol. 133, No. 8.
- Scharf T., *Polityka społeczna Wielkiej Brytanii: od ustawy o ubogich do ‘trzeciej drogi’*, [w:] *Państwo socjalne w Europie. Historia – Rozwój – Perspektywy*, red. K. Kraus, Th. Geisen, K. Piątek, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.
- Sen A., *Czy Indie dogonią Chiny?*, „Gazeta Wyborcza”, 4–5 czerwiec 2011 (przedruk z „The New York Review Books”, 12 maja 2011).
- Sen A., *Poverty: An Ordinary Approach to Measurement*, „Econometrica” 1976, No. 44 (2), s. 219–231.
- Sen A., *Rozwój i wolność*, Wydawnictwo Zys i S-ka, Poznań 2002.
- Shaw C.R., McKay H.D., *Juvenile Delinquency and Urban Areas: A Study of Rates of Delinquency in Relation to differential Characteristics of Local Community in American Cities*, Chicago University Press, Chicago–London 1942.
- Shieler D.K., *The Working Poor: Invisible in America*, Vintage Books, New York 2005.
- Siciński A., *Wstęp. Założenia ogólne badań stylu życia*, [w:] *Problemy teoretyczne i metodologiczne badań nad stylem życia*, red. A. Siciński, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 1980.
- Skrzeszewski C., *Katolicka nauka społeczna*, ODiSS, Warszawa 1985.
- Skuza Z., *Nie wolno dopuszczać do koncentracji biedy!*, „Problemy Społeczne”, maj–czerwiec 2011.
- Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. I, II, III, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978–1979–1981.
- Smith D., *Geography and Social Justice*, Blackwell Publishers, 1994.
- Sobór Watykański II, *Gaudium et spes*.
- Sowa J., *Prekariat – proletariatus epoki globalizacji*, [w:] *Robotnicy opuszczają miejsca pracy*, red. J. Sokołowska, Muzeum Sztuki, Łódź 2011, s. 100–131.
- Sowa J., *Prekariat – globalny proletariatus w epoce pracy niematerialnej*, [w:] *Robotnicy opuszczają miejsca pracy*, red. J. Sokołowska, Łódź 2010, s. 100–131.
- Sprawozdanie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej z realizacji programu wieloletniego „Pomoc państwa w zakresie dożywiania za rok 2010 (projekt*

- z 9 maja 2011)”, <http://www.mpips.gov.pl/bip/projekty-aktow-prawnych/projekt-programow-i-inne/uchwala-rady-ministrow-w-sprawie-przyjecia-rocznego-sprawozdania-zrealizacji-programu-wieloletniego-pomocy-panstwa-w-zakresie-dozywiania-za-rak-2010-projekt-z-9-maja-2011-r>.
- Stanaszek A., *Nędzni „zbędni” – czyli o ewolucji postaw wobec ubóstwa i ubogiego*, „Kultura i Historia”, nr 11.
- Standler R.B., *History of At-Will Employment Law in the USA*, <http://www.rbs.2.com/atwill.htm>.
- Stare i nowe struktury społeczne w Polsce*, red. I. Machaj, J. Styka, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1964.
- Stasiński M., *Brazylia chce pokonać nędzę*, „Gazeta Wyborcza”, 8–9 stycznia 2011.
- Strategia Lizbońska*, UE 2000.
- Strategia zatrudniania*, OECD 1994.
- Summner C.W., *Employment At Will in the United States. The Divine Right of Employers*, 3U, Pa., Lab. & Empl., I.65 (2000).
- Sutherland E.H., *White Collar Crime*, Dryden, New York 1949.
- Sutherland E.H., *White Collar Criminology*, „American Sociological Review”, 1940.
- Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003.
- Szarfenberg R., *Ubóstwo, wykluczenie, nierówność, dyskryminacja – problemy wymagające rozwiązań*, <http://rszarf.ips.uw.edu.pl/pdf/SWdodatek.pdf>.
- Szczepańska J., *Opinie na temat zasięgu biedy w Polsce*, CBOS, Warszawa 2007.
- Szczepański J., *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2002.
- Sztompka P., *Trauma wielkiej zmiany. Społeczny koszt transformacji*, ISP PAN, Warszawa 2000.
- Świat w liczbach 2002*, Wydawnictwo Studio Emka, Warszawa 2002.
- Świątkiewicz W., *Uczestnictwo w kulturze*, [w:] *Encyklopedia socjologii*. Suplement, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Świątkowski A.M., *Amerykański dylemat równouprawnienia*, PWN, Warszawa 1989.
- Świątkowski A.M., *Charter of Social Rights of the Council of Europe. Studies in Employment and Social Policy*, Kluwer Law International, 2007.
- Świątkowski A.M., *Europejska przestrzeń społeczna*, [w:] K. Gorlach, M. Niezgodą, Z. Serega, *Władza, naród, tożsamość. Studia dedykowane Profesorowi Hieronimowi Kubiakowi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004.
- Świątkowski A.M., *Karta Praw Społecznych Rady Europy*, C.H. Beck, Warszawa 2006.
- Świątkowski A.M., *Liberte, Egalite i Fraternite jako idee przewodnie wykorzystane przez Radę Europy w procesach tworzenia i stosowania standardów między-*

- narodowych w zakresie praw społecznych*, [w:] H. Machińska, *60 lat Rady Europy. Tworzenie i stosowanie standardów prawnych*, Oficyna Prawa Polskiego, Warszawa 2009.
- Świątkowski A.M., *Ochrona praw człowieka w świetle przepisów prawa pracy i zabezpieczenia społecznego*, [w:] „Każdy ma prawo do...”. *Referaty i wystąpienia zgłoszone na XVII Zjazd Katedr/Zakładów Prawa Pracy i Zabezpieczenia Społecznego, Kraków 7–9 maja 2009*, red. A.M. Świątkowski, C.H. Beck, Warszawa 2009.
- Świątkowski A.M., *The European Committee of Social Rights*, [w:] *Protecting Labour Rights as Human Rights: Present and Future of International Supervision*, International Labour Office, Geneva 2007.
- Świątkowski A.M., *Zrewidowana Europejska Karta Społeczna – perspektywy ratyfikacji*, „Monitor Prawa Pracy” 2006, nr 2.
- Tanner M.D., *The Poverty of Welfare: Helping Others in Civil Society*, Cato Institute, Washington 2003.
- Tarkowska E., *Dziedziczenie biedy i wychodzenie z biedy w rodzinach byłych pracowników PGR-ów*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenia społeczne młodzieży*, red. E. Tarkowska, IPiSS, Warszawa 2007.
- Tarkowska E., *Style życia biednych rodzin w przeszłości i w teraźniejszości: charakterystyka badania*, [w:] *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, red. E. Tarkowska, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2000.
- Tarkowska E., *Ubóstwo dzieci w Polsce*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenia społeczne w Polsce. Polski Raport Social Watch 2010*, red. R. Szarffenberg, Warszawa 2011.
- Tarkowska E., *Życie bez pracy*, [w:] *Solidarność; wydarzenie, konsekwencja, pamięć*, red. A. Sulek, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2006.
- The American Heritage of The English Language*, ed. W. Morris, Houghton Mifflin Company, Boston–Dallas–Geneva–Hopewell–Palo Alto 1979.
- The Crime Drop in America*, eds. A. Blumstein, J. Wallman, Cambridge University Press, 2000.
- The New Encyclopedia Britannica*, Vol. 12, Encyclopedia Britannica, Inc., Chicago 199.
- The Oxford Handbook of Criminology*, 2nd ed., eds. M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner, Oxford University Press, 1997.
- The World Bank, *Can Targeted Assistance Help the Very Poor? From Evidence to Policy*, Note Series 2011, No. 7, Human Development Network 2011.
- The World Bank, *The MDGs after the Crisis*, Global Monitoring Report 2010, Washington 2010.
- The World Bank, *World Development Report 2001/2001: Attacking Poverty*, Oxford University Press, New York 2001.
- Toffler A., *Zmiana władzy*, Zys i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2003.
- Townsend P., *Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household Resources and Living Standards*, Allen Lane and Penguin Books, London 1979.

- U.S. Census Bureau, *Census 2000 PHC-T-15, General Demographic Characteristics*, <http://www.census.gov/population/www/cen2000/phc-t15.html>.
- U.S. Census Bureau, Current Population Survey. Detailed Poverty Tables: 2001. Tables 1, 10, 16a, 20, <http://ferret.bls.census.gov/macro/032002/pov/toc.htm>.
- U.S. Department of Labor. Bureau of Labor Statistics. Tables from *Employment and Earnings*, <http://www.bls.gov/cps/#annual>.
- Ubóstwo relatywne w Polsce latach 1998–2008, „Polityka Społeczna” 2010, nr 5–6.
- Uchiyama A., *A Study on Factors of Delinquency Among Primary School Children*, Report of the National Research Institute on Police Science, 1979, No. 20.
- UN, *The Millenium Development Goals. Report 2007*, New York 2007.
- UN, *The Millenium Development Goals. Report 2010*, New York 2010.
- Unger L., *Pieśń ku chale Mao*, „Gazeta Wyborcza”, 8 sierpnia 2011.
- United Nations Development Programme, *Human Development Report 2003*, Oxford University Press, New York 2003.
- Vandamme F., *The Revision of the European Social Charter*, „International Labour Review” 1994, No. 133.
- Vold G.B., Bernard T.J., *Theoretical Criminology*, 3rd ed., Oxford University Press, New York–Oxford 1986.
- Wacquant L., *Ghettos and Anti-Ghettos: The Anatomy of New Urban Poverty*, „Thesis Eleven” 2008, Vol. 94, s. 113–118.
- Wacquant L., *Relocating Gentrification: The Working Class Science and the State in Recent Urban Research*, „International Journal of Urban and Regional Research” 2008, Vol. 32.1, s. 198–205.
- Wacquant L., *Urban Outcasts*, Polity Press, Malden 2008.
- Wacquant L., *Panishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*, A John Hope Franklin Center Book, 2009.
- Warzywoda-Kruszyńska W., *(Żyć) Na marginesie wielkiego miasta*, IS UŁ, Łódź 1999, 2001.
- Warzywoda-Kruszyńska W., „Oswajanie”, *biedy w trzech pokoleniach łodzian*, [w:] *Polska, gospodarka, Społeczeństwo. Studia i szkice socjologiczne dedykowane profesor Jolancie Kulpińskiej*, red. K. Doktor, K. Konecki, W. Warzywoda-Kruszyńska, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2003, s. 153–165.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Grotowska-Leder J., *Wielkomięjska bieda w okresie transformacji (zasilkobiorcy pomocy społecznej)*, IS UŁ, Łódź 1996.
- Warzywoda-Kruszyńska W., *Tacy sami a sciana między nami*, „Gazeta Wyborcza”, 9 wrzesień 2010 r., <http://wyborcza.pl/1.76842.8349260.Bieda-sie-poglembia-Tacy-sami-a-sciana-miedzy-nami.html?as=3&startsz=x>.
- Weitzman L.J., *The Economic Consequence of Divorce Are Still Unequal*, „American Sociological Review”, June 1966, Vol. 61, No. 3.

- Welfare: A Documentary History of U. S. Policy and Politics*, eds. G. Mink, R. Solinger, New York University Press, New York 2003.
- Whybrow P.C., *American mania. Ciagle więcej, ale nigdy dość*, Wydawnictwo ter-Media, Poznań 2006.
- Widacki J., *The Spots on the Rising Sun. Essays on Japanese Crime and Punishment*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1998.
- Wielka Encyklopedia Powszechna*, t. 17, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2003.
- Wikström P.-O., *Question of Perception and Reality*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60, Issue 1 (56–63).
- Wiles P., *Disadvantage, Disorder and Diversity*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60, Issue 1 (75–81).
- Wilson J.Q., Kelling G.L., *Broken Windows: The Police and Neighbourhood Safety*, <http://www.manhattan-institute.org/pdf/-atlantic-monthly-broken-windows.pdf>.
- Woodward G.C., *Korupcja dyskursu politycznego; jej cztery odmiany*, [w:] *Władza i społeczeństwo*, t. 2, wybór i oprac. J. Szczupaczyński, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1998.
- Wódz K., Łęcki K., *Nowe i stare ubóstwo na Górnym Śląsku (Ubóstwo w rejonie pogranicza kulturowego)*, „Kultura i Społeczeństwo” 1998, nr 2.
- Wójcik P., *Z rodowodu socjalistycznej polityki społecznej. Koncepcje i poglądy Stanisława Rychlińskiego*, KiW, Warszawa 1976.
- Wóycicka I., *Wydatki socjalne w latach 2000–2020*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Warszawa 2003.
- Wrzeński J., *Wiedza prowadząca do działania*, „Kultura i Społeczeństwo” 2010, nr 3.
- Wyjaśnienia Dotyczące Karty Prawa Podstawowych (2007/C 303/02)*, Dz.U., 2009, Nr 203, poz. 1569.
- Zagórski K., Gorzelak G., Jałowicki B., *Zróżnicowania warunków życia. Polskie rodziny i społeczności lokalne*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Zawadzki B., Lazarsfeld P., *Psychologiczne konsekwencje bezrobocia*, „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 2.
- Ziegmayer V., *Państwo socjalne w Niemczech: zmiana systemu?*, [w:] *Państwa socjalne w Europie. Historia – Rozwój – Perspektywy*, red. K. Kraus, T. Geisen, K. Piątek, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.
- Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, red. E. Tarkowska, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2000.
- Žižek S., *Od tragedii do farsy*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2011.
- Żukowski M., *Unijna strategia integracji społecznej*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 9.

- Żukowski M., *Wpływ Unii Europejskiej na politykę społeczną państw członkowskich*, [w:] *Polityka społeczna w procesie integracji europejskiej. Przegląd problemów*, red. A. Rączaszek, W. Koczur, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego w Katowicach, Katowice 2009.
- Życie po zmianie. Warunki życia i satysfakcje Polaków*, red. K. Zagórski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Życ i pracować w enklawie biedy*, red. W. Warzywoda-Kruszyńska, IS UŁ, Łódź 1998, 2001.

Netografia

- <http://www.stat.gov.pl/opracowania.zbiorcze/mały..rocznik..sat/2006/index.htm>.
- <http://2010againstopoverty.europa.eu>.
- <http://pl.Wikipedia.org/Wiki/GustavoGuti%C3%A9rez>.
- http://pl.wikipedia.org/wiki/Minimum_egzystencji.
- <http://quickfacts.census.gov/qfd/index.html>.
- <http://www.2010againstopoverty.eu>.
- <http://www.bea.doc.gov>.
- www.przeciw-ubóstwu.brpo.